Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 29 (15467) ◆ 1995 чылдың февраль 15, среда ◆ Ат салган шагы 22.00. Садар өртээ 300 рубль.

ТЕЛЕФОН-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН

МОСКВА. Россияның болгаш АКШ-тың Президентилериниң телефон дамчыштыр чугаазы болган. Ийи күрүнелериниң баштыңнары сөөлгү үеде делегей харылзааларынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын солушкан. Билл Клинтон, Гельмут Коль-биле ужуражыышкынының түңнелдерин дыңнаткаш, Россияның удуртулгазының демократтыг база экономиктиг реформалар талазы-биле ажылын деткип турарын дыңнаткан. Борис Ельцин Россияга реформалар угланыышкынының чайгылыш чок болуруп болунуң талазындан демдеглээн.

Бо медээни Россия Федерациязының Президентизиниң парлалга албаны понедельникте орай кежээ дыңнаткан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ МОСКВАГА АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Москвага чорааш чаныр келген. Ооң бо командировказы, шуут чаңчылчааны дег, ажыл-херекчи ужуражыышкыннар болгаш чугаалажыышкыннар-биле ыяк долдунган болган.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң депутады хүлээлгези-биле Ш. Д. Ооржак Россия парламентизиниң үстүкү палатазының эрткен неделяда янзы-бүрү хевирниң 29 айтырыгларын чугаалажып көрген ажылынга идепкейлиг киришкен. Чижээ, Федерация Чөвүлели РФ-тиң Конституция судунуң он тоскку кежигүнүң хөй катап хүлээп албайн келгениниң соонда бадылаан, ооң-биле ол органны хевирлеп тургузарын дооскан. Үстүкү палата эрткен неделяда «Инвалидтер дугайында» РФ-тиң Хоойлузун хүлээп алган, ында чурттакчы чоннуң ол кезээнин социал камгалалының күрүне магадылалдарын тодарадып турар. Федерация Чөвүлели эрткен неделяда ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлин 54 муң рубльге чедир өстүрер дугайында шинтпирни хүлээп алган. Ол шинтпир сан-хөө талазы-биле магадылаттынмаан бооп турары-биле ам-даа маргылдаалыг бооп болур. Ш. Д. Ооржактың бодап турары-биле, ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлин ажылдап турарларның эң эвээш төлевирлиглериндеп эгелеп үе-чадалай өстүрерин кэргеп болза эки. Ынчанмас болза чурт инфляцияның чаа шураашкынынче кирер, ол чорук ажыл төлевирин өстүргениниң салдарын чок кылыр болгаш экономиктиг айтырыгларны улам нарыыдадыр.

Ш. Д. Ооржактың кежигүнү бооп турары ФЧ-ниң экономиктиг реформа талазы-биле комитединде «1995—1996 чылдарда экономиктиг реформаны боттандырарының концепциязы» деп альтернативтиг күрүне программазын ажылдап кылыры эгелээн.

Сессия ажылының чапсаларының бирээзинде ТР-ниң Президентизи РФ-тың Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының даргазы И. П. Рыбкин-биле ужурашкан. Оларның аразында чугаа бир шак ажыг уламчылаан. Ол чугаа үезинде Ш. Д. Ооржак хоойлужудукчуларның даргазынга республикада политиктиг байдалды, ооң Үндезин Хоойлузун боттандырып чорудуп турары-биле тус чер бот-башкарылгазының реформазы-биле таныштырган. Күрүне Думазының даргазын республикага аңаа тааржыр үеде келирин чалаан. И. П. Рыбкин ТР-ниң Президентизинге Күрүне Думазының ажыл-чорудулгазының болгаш ооң мурнунда тургустунуп турар айтырыгларның чугула талаларының дугайында чугаалап, республиканың төлээлекчилеринге чамдык айтырыгларны шинтпирлээринге дузалаарын аазаан. Россияда политиктиг, социал-экономиктиг байдалдың колкол чугула айтырыгларының талазы-биле, хөй партиялар-лыг болурунун, чамдык политиктиг партиялар база шимчээшкиннерин, чижээ, Россияның либерал-демократтыг партиязының база казачествонуң ролюнуң болгаш ужур-дузазының талазы-биле санал-онаал солчулгазы болган. Күрүне Думазының даргазының болгаш ТР-ниң Президентизинин Россияның девискээрлеринге чамдык политиктиг болгаш хой-ниити тургузугларының ажыл-чорудулгазын организастаарының айтырыгларының талазы-биле туруштарының база бодалдарының дөмейлешкээ илереттинген. И. П. Рыбкин республикага бо чылын аңаа тааржыр үеде баар дугайында ТР-ниң Президентизинин саналын хүлээп алган.

Бо чылда республиканын бюджедин камгалаары дыка нарын байдалдыг бооп турар. Ынчангаш Москвага бо чоруп турар хүннеринде Ш. Д. Ооржак бо айтырыгже онзагай кичээнгейин салып келгени таварылга эвес, ол РФ-тиң Саңхөө яамызының, Казначействозунуң удуртулгалары-биле ужурашкан. Ол ведомстволарга чугаалажыышкыннарның ачызында федералдыг бюджеттен дорт дотациялар кызырлыр-даа болза, девискээрлерни деткиринин фондузу ышкаш өске үнер дөстерни ажыглап турган субвенцияларның хемчээлин эрткен чылдың деңнелинге хевээр арттырарының бүзүрели тургустунган.

Ооң ашында хүн бүрүнүң агар ажыл-чорудулгазын аксаландырарының чугула айтырыгларын шинтпирлээр аргалыг болган. Республикага эрткен чылдың үер-чайыктарының болгаш өске-даа халаптарның когаралын эгидерибиле 6,5 млрд. рубль түңнүг компенсацияны бээр. РФ-тың Төп банкызы ТР-ниң Национал банкызынга 11 млрд. рубль түңнүг капитал салыышкынарын болгаш саң-хөө байдалын деткип тургузарынга 15 млрд. рубльди чоокку хүннерде шилчидип бээр. Ол акша-хөреңгилер бюджетте организацияларның болгаш албан черлериниң өрелерин төлээринге база февральдың чарыгдалдарының чамдыызын дуглаарынга четчир.

ТР-ниң Президентизи биле РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды А. Г. Назарчуктуң аразында улуг беседа болган. А. Г. Назарчук Тываның аграр секторунда ажыл-херектериниң байдалыбиле, көдээде экономиктиг реформаларны ханыладырының планнары-биле танышкан болгаш ТР-ниң Чазааның бо талазы-биле күжениишкиннерин бедин-биле үнелээн. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин эде организастаар талазы-биле чөвүлел хуралдың ажылынга киржири-биле ол март айның эгезинде бистиң республикага кээр болган. РФ-тин сайыды часы хову ажылдарының айтырыгларын шинтпирлээринге, көдээ тудугларны акшаландырарынга дузалаарын аазаан. Россияның шай саарылгазының үлүү Шри Ланка Республикада бар, ынчангаш барык бистиң республиканын өнчүзү болу бээр хире, таптаан ногаан шайны бүдүрер цехти аңаа ажыдарының айтырыын ниитизи-биле шинтпирлээн. Бо айтырыгны шинтпирлээри-биле ТР-ниң Чазааның делегациязы чоокку үеде Шри Ланкаже ужуптар.

ТР-ниң Президентизинин РФ-тиң экономика сайыды Е. Г. Ясин-биле чугаазы нарын болган. Саң-хөө аргаларының баксырааны-биле Москва регионнарже бээр капитал салыышкыннарының хемчээлин дыка кызырган. Ынчалза-даа ТР-ниң мурнады хөгжүдер объектилериниң тудугларын акшаландырарынга онзагай чурумну тургузар деп шинтпирге Е. Г. Ясин келген. Бо айтырыгны аңгы көөр болгаш акшаландырыышкынын херек кырында байдалын көрүп шинтпирлээр.

Ш. Д. Ооржактың РФ-тин Харылзаа болгаш информатика сайыды В. Б. Булгак-биле ужуражыышкынының үезинде чамдык принципиалдыг перспективтиг шинтпирлерни ажылдап кылган. Оларны боттандырганының түңнелинде, республиканың бо адырын, а колла чүве — ооң ачы-дуза чедирер шынарын амгы үениң деңнелинче үндүрер арганы бээр. Ужуражыышкынының өске түңнели — Тыванын харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгезинге ажыглаар 1 млрд. хире рубльди тускайлап бергени болур.

Ш. Д. Ооржак РФ-тин ДЭХЯ-ның болгаш ДХЯ-ның удуртукчулары-биле база ужурашкан.

Ооң дилээнин ёзугаар, Ш. Д. Ооржакты хүлээп алган Москва хоорайның мэри Ю. М. Лужков ТР-биле хөй талалыг харылзааларны тургузарынга сонуургалын илерге-бээн. Москванын болгаш Тыванын Чазактар баштынары хуужудулганың баштайгы түңнелдериниң, ооң найысылалда болгаш республикада онзагай байдалдарының дугайында бодалдарын солушкан. Ю. М. Лужков ТР-ниң Президентизинден курорт зоназы болур Тыванын аргаларының, шеверлел материалдарының, дилиг материалдарының, көдээ ажыл-агый продуктуларының дугайын тодаргай айтырган. РФ-тиң Президентизинин чанынга ТР-ниң төлээлелге черинин бажыңын тударының дугайында айтырыгны, кадрлар белеткелиниң, студентилер, аспирантылар өөредилгезинин талазы-биле Москваның болгаш ТР-ниң аразында кады ажылдажылга дугайында ийи талалыг керээнин негелделерин чугаалашкан.

Амгы үеде чурттун бедик бүдүрүкчүлүг бүдүрүлгелериниң санынга кирген, продукциязының шынары бедик, адырда кол бүдүрүлге болур Люберецкиниң хевис кылыглар фабриказының удуртулгазыбиле ТР-ниң Президентизинин тургускан харылзаазы улуг ажыкты бээр хире. Тыва ол фабрикага бөдүүн-дүктү бээр. Люберецк фабриказы делегей рынокун шагда-ла чедишкининг шиңгээлин алганын барымдаалаш, ооң технологиязын болгаш фирма марказын ажыглап, Тыванын алгы-кештеп тон даараар фабриказының хостуг шөлдеринге хевис бүдүрүлгезин москвачылардың күжү-биле организастаар дугайында баш удур дугуржулга чедип алдынган.

Бөгүн Ш. Д. Ооржак болгаш оралакчы президент А. А. Мельников Красноярскиже ужуптар, аңаа баргаш регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» экономиктиг ассоциациязының даштыкы харылзаалар талазы-биле таарыштырылга чөвүлелиниң хуралының ажылынга киржир. Красноярскиге ТР-ниң Президентизи тыва школаларның доозукчулары, ам ында дээди өөредилге чердериниң, техникумнарының студентилери болгаш сургуулдары-биле, а ол ышкаш крайның болгаш «Красэнерго» каттыжыышкынның удуртукчулары-биле ужуражыр.

Февраль 16-да Президент Ш. Д. Ооржак Москваже ужуптар болгаш РФ-тың Президентизинин чыл санындагы Айыткалын Федерация Чөвүлелинге чугаалажып көөрүнге, чер-черниң бот-башкарылга реформаларының айтырыгларының талазы-биле чөвүлел хуралдың ажылынга киржир, ол чөвүлел хуралга Россияның премьери В. С. Черномырдинниң кылыры кол идеткел талазы-биле бодунуң саналын бээр.

АНГОР ДУГУНГЕ — АЛДЫН МЕДАЛЬ

Новосибирск областың чыгыргазының даргазы И. И. Индинок, регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының даргазының оралакчызы В. И. Иванковтун болгаш «Сибирь ярмарказы» деп делгелге ниитилелиниң Президентизи С. Б. Якушиниң аттарын салган чалалга-бижик бистиң республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактын адынга эрткен чылдың төнчүзүнде келген. Ол чалалганың кол утказы— бүгү Сибирьниң делгелгелеринде эң-не улуг хемчээлдиг транссибирь демир-орук магистралының аайы-биле планнап турар «Транссибэкспо-95» дээр универсал ярмаркага, делгелге-көрүлдете кээп киржирин чалаан.

Делгелге-көрүлдениң колла сорулгазы — Сибирьниң болгаш Бираккы Чөөн чыгыр девискээр тургузуг өүрүүнүң салыг-экономиктиг аргаларын чаа сөз-биле көргүзүшүшаан, Сибирьниң фирмаларының болгаш бүдүрүлгелериниң аразынга иштики харылзааларын хөгжүтүшүшаан, аңаа чаа идигни бээри. Оларның экспорт деңзегүүрүн бедидери, регионче акшаландырыышкынны болгаш бараанларны хаара тудары.

Ол чалалганы бистиң республиканың удуртукчулары чугулаан көргеш, аңаа төлептин-биле киржир дээш организастыг комитетти тургускан. Он ийи кижиден тургустунган организастыг комитеттин даргазынга ТР-ниң Чазааның баштыңының бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг болгаш улустар аразының яамызының сайыды В. Б. Салчакты томуулаан. Олар барык бир ан дугуржулда делгелге-көрүлдеге киржип болгу дег арат, тараачын ажыл-агыйларны чорудуп турарлар-биле, ортумак болгаш биче бүдүрүлгелериниң төлээлери-биле ужуражып, оларның ажылында чаа чүүлдерни илередип, делгелге-көрүлдеге киржип болгу дег төлептиглерни шилээн, Новосибирскиже чоруткан.

Үк делгелге-көрүлдеге Новосибирск, Томск, Иркутск, Омск областарының, Алтай, Красноярск крайларының, Тыва Республиканың болгаш Хакас Республиканың төлээлериниң ангыда Россияның болгаш даштыкы чурттарының барык 400 хире бүдүрүлгелери болгаш фирмалары боттарының бүдүрүп үндүрүп турар бараанларын делгээн.

Февралдың 7. Тус чериниң биле эртенгинин 11 шакта Новосибирскинин эң-не улуг дээн спорт ордуларының биреэзи «Север» спорткомплексинге делгелге-көрүлдениң байырлыг ажыдыышкынны эгелээн. Спорт ордузунуң бүгү шөлүн делгелгеге эккелген ховар дээн барааннар-биле шимеп, каастаан. Оларның араазындан эң-не бир дугаарында каракка илдигер чүве делгелге-көрүлдениң демдээ — сибирь черниң чараш аңнарының бирээзи — адыг. Ону халыңнарлыг арга иштинден мешпеңнедир маннан үүнүп олурар кылдыр чураан плакат. Ол чуруктун кыдыгларында ярмарканың киржикчилеринге байыр чедирген состерин бижээн.

Шөлдүн ортузунда тускай сценаны белеткээн. «Сибирь ярмарказы» деп делгелге ниитилелиниң Президентизи С. Б. Якушкин сценага үүнүп келгеш; ооң киржикчилеринге байыр чедирип, оларга чедишкиннерлиг болурун күзеп, делгелге-көрүлдени ажыттынган деп чарлааш, тускай конгулуурну барып каккан. Ооң соонда аңаа киржип келген черлериниң удуртукчулары боттарының регионнарының дугайында 5-10 минута дургузунда кыска тайылбырларны кылганнар.

Бистиң республиканың төлээлериниң удуртукчузу Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының Тывада даргазы Эрес-оол Хайыпхырбаевич Ооржак ооң чугаазынга Тыванын онзагай ойындарын, казымал ойлакларын, аңмецин, алдын, кооль, даңдүү тывыжын; туризмни санырадырын онзалаан айыткаш, Сибирьниң өске черлериниң төлээлери Тыванын бо делгелгеде эккелген бараанларын сонуургаш, онстин-оиле дорт керээлерни, дугуржулгаларны чарып алырын күзээш, ак-көк хемнерлиг, каа-гамчык бондус-чурумалды тыва черге аалдан кээрин чалааш, сыныт-хөөмейнин мастерлери Тыва Республиканың алдарлыг артизи Владимир Соян оиле Орлан Чүдекпенни сценаже чалапты.

Делгелгениң киржикчилери, даштыкы чурттардан келген саваргылыкылар, онзесменнер сыныт-ыларывыстын кеткен идык-хевин магадаан, сыныт-хөөмейин улуг таалалбиле дыңнадылар. А журналистер боттарының үн бижиир диктофоннарын, кинокамераларын, фотоаппараттарын шупту бистин артистеривисче угланкан, тырттырыш-ле турдулар. Сыныт-ыларывыстын ол көргүзүү бистиң республиканың делгелгезинин киржикчилеринге канчаар-даа аажок улуг реклама, деткимчелиг идиглиг болганы чугаажок.

Делгелге-көрүлденин баныдыг ажыдыышкынының соонда тус-тус регионнарның делгелери-биле таныжылга эгелээн. Тыва Республиканың төлээлериниң 32 дөрбелчин метр делгелге шөлүнге дерээн булуңунуң чанынга улус хой чыылган. Эң ылаңгыяда ангы-ангы черлериниң телевиденнелериниң төлээлери, фотожурналистер бистин сыныт-ыларывысты делгелгеде аскан киш, диин кештериниң, чонар-даштан сиилбээн ажылдарының, ус-шеверлериниң кылган тыва бижектериниң чанынга хой удаа тырттырып, улуг рекламаны кылганнар. Журналистериниң ол ажылдары чүгле Сибирь девискээриниң телевиденнелеринге, солун, сеткүүлдериниге үнер эвес, а харын даштыкы чурттарга база көргүстүпери чугаажок.

Тыванын делгелге булун өске черлерден чогум кандыг талазы-биле ылгалдыг, кескү болганын, демдеглекседим. Бир-ле дугаарында—өлүк аймаа-биле. Эки шынарлыг киш кештерин көскү черге азып каарга шынарлыг, көрүштүгдаа болур чорду. Ооң чанында диин кештерин база делгээн. Келген улус киш, диин кештерин сонуургаш, делгелге төнмейн турда-ла дораан садын алырын айтырын турдулар. Түңнелинде ол талазыбиле биске ажыктыг керээлер, дугуржулгалар чардынган.

Ийинде —дүк аймаа. Республиканың «Дүк» фирмазының удуртукчузу Бороак-оол Балчарович Балчир шак мындыг делгелгелерге чаңыс эвес удаа киржип турган болгаш өскелерге бодаарга ооң эки белгелеливин, аргадуржулгалыын, оодунуң продукциязын шын рекламалап эллирин дораан-на эскерим. Ооң оулунунда өшкү, хой, теве, сарлык дүктерин кедерей арыг кылдыр чугаан, тузузунда салган. Оларның чанында ол дүктерден аргаан кылыгларны база делгээн. Аът чеиинден аргын каан ыык эрттирээс чүн уктарны эрткен-дүшкен улус улуг сонуургал-биле көрген. Ол ышкаш дүк бүрүзүн чеже тонналы мөөңү-биле садын, өске бараанларга орнажын болуп тодаргайы-биле аныткан. Бобрак-оол Балчарович мен көрүп турумда-ла ийи улуг үдүрүлгелериниң төлээлери-биле дыка ажыктыг керээлер чарын алды.

Чаңгыс — республиканың усшеверлериниң чонар-даштан сиилбээн кылыгларын, тыва оттук, бижек, хереэжен улустуң каасталгаларын болгаш ооң-даа өске национал керекселдер аймаан, хуралган кижиден даараан өң-баазын тыва тоннарны, көректээлерни эң ылаңгыя даштыкыдан келген аалчылар сонуургаш, магадаан.

Дөртте - «Бойдус» акционерлиг ниитилелдиң продукциязы Сибирьде, Россияда болгаш даштыкыда эм аймаа бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелериниң, ниитилелдериниң удуртукчуларын хаара туткан. Ирина Монгушевна Кара-оолдуң удуртуп турары бо ниитилел кыска үениң иштинде бедик шынарлыг чыжыргана үзүп, ооң сировун кылып өөренип алганнар. База ол ышкаш сыын мыйызының чулуундан кылган «Пантокрин» деп бедик шынарлыг эмни, «Бойдус» деп бальзамны, Тыванын ховар дээн эм үнүштеринден чыып турган, бүдүрген ийи сорттуг шайга делгелгениң киржикчилери улуг үнелелди берип, чамдык эмнерни делегей чергелиг шынарларга чедип турарын тускай эртемниглер айыткан.

Кызылдың даараныла фабриказының кылыгларынга делгелгениң киржикчилери база үнелелди берип, эң ылаңгыяда бичин уругларның хептерин даарааны сонуурганнар. Фабриканың кылыгларын Хакасияның, Красноярск крайның, Кемерово, Новосибирск, Иркутск областарның төлээлери сонуургап, кереэлерни чарып алганнар.

«Транссибэкспо-95» деп делгелге-көрүлденин түңнелдерин февральдың 10-да үндүүн, ооң тиилекчилерин шаңнап, мактаан. Бистиң республиканың делгелгезинин ниити каасталгазы, янзы-бүрү чүүлдерни таарыштырганы база Тыванын бойдусчурумалын, уран чүүлүн көрүкчүлерге бараалгаткан бедик утка-шынары дээш делгелгениң тураскаалдыг алдын медалын берген. А ацтынгы экспонаттардан анор өшкү дүгүнге эң-не улуг үнелелди берип, делгелгениң улуг алдын медалын тывыскан. Бичин уругларның келер ноюк идин-биле ангор анай кежинден даараан бичин хоректээжин комиссия кежигүннери бирги чергениң диплому-биле шаңнаан.

Болуп эрткен делгелгениң түңнелинде дараазында четпестеривисти айтыксадым: Тывада бүдүрүп үндүрүп турар чаа чүүлдерже ам-даа чогуур кичээнгей салдынмаанын эскердим. Ооң бир тодаргай чижээ, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ишчилериниң бүдүрүп үндүрүп турар продукцияларындан тыва чоннуң национал чемнери, аңы-чем продукциялары шуут чок болган. А бойдустуң чайгаар үнген өөт-сигенинге өскен ивиниң, сарлыктың, хой, өшкүнүң эъдин суг делгээн болзувусса кайы хире эки болур ийик. А бистиң кожавыс Алтай крайның делгелгезинде колбаса, быштак, ыштаан эъттер, дузан каан хаван чаа, аңгы-аңгы катчимис аймаандан кылган соктар дээш, чүү чок дээр.

Боттарывыстың кылып, бүдүрүп алган продукциявысты өске черлериниң девискээрлериниң бүдүрүп үндүрүп турары адааннажын болгу дег продукцияларына деңнежип, азы ажарын чедип алыр дээр болзувусса ооң даштыкы хевирин, ораан каан саазынының, коробказының шынарынче чугула кичээнгейни угландырары чугула. Продукцияны, бараанны садып, орнажылга киирип турар төлээ кижи бодунуң мергежилиниң аайы-биле ханы билиглиг, белеткелдиг болурун үе неген турар.

Ооң ыңай бистер мооң мурнунда улуг делгелгелерге эвээш киржип турган болгаш ооң аай-бажын хандыр билбес, дидим эвес, делгелге булуңунуң каасталгазын, аңаа кандыг-кандыг макеттер херегин эки-ле шиңгээдип албаанывыс бо эрткен делгелгеден илереди. Улустуң кичээнгейин чайгаар-ла хаара туда бээр делгелгеде салдынган бараанларның, өтхерекселдериниң кыска допчулалын берген тайылбырлыг саазыннарны янзы-бүрү өңнерлиг, бедик шынарлыг саазынга чараштыр парлааш, өадын каар болза көрүштүг болуру чугаажок.

Делгелгениң делгирлерин көрген кижи бүрүзү чүгле чаңгыс түңнелге келир чөрлу. Сибирьниң чери ядаранбаксыраваан, ол садыг-чаланныг кижилер-биле, чиг-эт-биле байлак хевээр. А ындыг болганда мурнундагызында ышкаш кижилерни хепкерип, чемгерин шыдаары ол. Бистиң девискээрлериристиң экономиктиг кады ажылдажылгазын болгаш ажыл-агый харылзааларын хөгжүдериниге Сибирь ярмаркалары бараан бооп турар. Ындыг делгелгелер «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның кежигүнү черлерге моон-даа соңгаан уламчылаар.

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТАРДА: делгелгениң байырлыг ажыдыышкынының үеэнде; Новосибирскинин школачыларының таңцылап турары; сценада В. Соян биле О. Чүдекпен олар.

Алторпуң фотолары.

Чеди-Хөлден медээлер

«ЧАЛ-КЕЖИГ» СОВХОЗТА

ЧАА ДИРЕКТОР

Ол ажыл-агый тургустунга-ла удавас ийи чыл болур. Бо үеник дургузунда директорлар солушкаш, ажыл-агый ындыг-ла эки хөгжүлде ап шыдавайн келген. Эрткен чылдың күзүнүпле ажыл-агыйның ажылчыннары боттарының ниити хуралын чыып, ол черге харылзаа салбырының эргелекчизи болуп ажылдап турган Мария Лакшаевна Мөнгени директор кылдыр соңгуп алганнар. Оон бээр ындыг-ла кончуг хөй үе эртиәэн-даа болза, чаа директор кижилер биле, ыланғыя малчыннар биле сырый харылзааны түзүп, ниитиниң малын қыштап хүр ажырарының талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп келгенинин түңнелинде, ажыл-агыйда байдал көзүлдүр ле экижип эгелээн.

ХОЙ ООЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Бо ажыл-агыйда ниитизи-биле 2550 баш хой санаттынып турар. Оларны чеди кодан кылдыр үскен. Төрүүр үш кодан хой чаа-ла төрүп эгелээн. Александра Аракчааевна Оюнуң коданында төрүүр 400 баш хойдан бо хүннерде 70 хой төрээн. Оларның хураганнарында хорамча чок, онча менди доругун турар. Алексей Хунанның коданында төрүүр 306 хойдан бежен сес хой төрээн. Деңгели шыырак хойнуң төрээн чаш төлүнүң деңгели база шыырак болуп турар. Оңгачала қыштап орар аныяк малчын Орлан Ооржактың кадарган хою бо чылын бир дугаар төрүүр дунгуштар. Ынчангаш төрээн хой оглун тоттурбас. хураганнарны эмискиктээр сүт пегеттинин турар. Аныяк малчынның пегеллезин, хереглелин тоомчага ап, анаа бүгү талалыг деткимчени көргүзер ээш совхозтуң дирекциязы боттуг хемчеглерни ап чорудуп турар. Сакманчылар төрүүр коданнарда четчир.

ШАЛЫҢ АЛБАЙН ТУРЗА-ДАА

Малчыннарның акша-шалыны үезинде үнместээн үве болганда, малчын бүрүзүнге совхоз бир-бир шоодай далганы чедирип берген. Малчыннар шалының сеелгу катап эрткен чыл ың ноябрьда алган. Ынчангаш совхоз болдуун хлеб быжыар черинден хлебти малчыннарга хүнүнде чедирип турар апарган. Ол ышкаш малчыннарга кидис идик, хевениг хөректээштер, халаттар дээн ышкаш тускай хептиг база үлеп берген. Малчын кодан бүрүзүнде 5-5 тонна хөмүр-дашты дүжүрген.

МАЛ ЧЕМИ ЭВЭЭЖЭЭН

Немелде мал чемин малчын коданнарга хире-шаа-биле дүжүрүп берип турар-даа болза, сиген бо совхозта ниитизи-биле 26-ла тонна арткан. Мал ооллаашкынының кидин түлүк үезинде ол хире сиген үүге четчир боор. Сула база төвериниң кырында келген. Ынчангаш сула сапып тып алыры-биле кожазы «Шанган» совхоз-биле дугуржулганы ажыл агыйның улуртукчузу кылып турар.

УКСААЖЫДЫЛГАНЫ ЭКИЖИДЕР

Бо совхоз уксаажылыдыганы экижидер ээш улуг күжениишкинни кылып турар. Ажыл-агыйнын удуртукчулары бо ажылды экижидер совулга-биле Саян артынган эки уксаалыг 265 баш хойну салып эккеп алган. Оларны дуржулгалыг каларчы Алексей Тюлюш хүлээп алган. Ол ышкаш совхозтуң удуртукчулары уксаалыг бир буганы, 100 баш казыраны, 1500 баш хойну салып алыр деп шиитпирлээн. Совхозтуң девискээри даглыг-таштыг чер болганда ангор өшкү өстүрүп болап, өшкө мал садып алырын планнаан.

ЭМ-ТАН ЧЕДИШПЕС-ДАА БОЛЗА...

Совхозтуң кол мал эмчизи Чечена Лакшаевна Оюнуң чугаазы-биле алырга, вакцина, сыворотка-лардан ангыла кандыг-даа эм чок болуп турар. Ынчалза-даа ажыл-агыйның малчын коданнарында бо хүннерде маагыыр, колур дээн ышкаш хаданнырлыг аарыг чок болуп турары өшпээлиг. Мал эмчизиниң сагыш-сеткилин айуп чоруур айтырыглар мындыг: канчан-доон-даа турган бо чылын мал кажааларының пүптүзүнге дезинфекцияны кылып чорда, «ДУК» деп маркалыг тускай машина салып алыр, ол ышкаш хой чуур ванналы кылдыртыр. Бир эвес бо чугула айтырыглар-ны поттуг шиитпирлеп албас үве болза, мал арезинге аарыг тыптып болур. Ам безин инспекция божаа тыптып турар. Эм чок-даа бол, кожа хөлбээ ажыл агыйлардан дилеп турган, божааны эмнеп турар.

Савый-оол ООРЖАК.

ЯАМЫДАН ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

«Алдан-Маадыр» совхоз Сүт-Хөл қожуунда шору тараалаң ажыл-агыйларның бирээзинге санаттынып турар. Ооң тарылга шөлдери колдуунда суггат чоруларынга аажок таарымчалыг. Ында күрүпе чергелиг Алаш суггарылга системазы бар. Ооң ачызында алдан-маадыржылар чыл санында хоомай эвес дүжүттү ап турардар.

Ажыл-агыйның тараа культуралары тарыыр шөлү ниитиви-биле 470 ажыг гектар. Олар шупту суггаттыг. Эрткен чылдың күзүнүнде совхоз тараа культураларындан бир гектардан ортумаа-биле 15 центнер дүжүттү ажаап алган боон турар. Бо дээрге кожуупта эң белик көргүзүг болган. Чер биле сугну чөптүг, шын ажыглаанының барымдаалыг чижээ ол-дур. База тараажыларның кызымак күш-ажылының херечизидир.

Ылаңгыя кызыл-тастан арбын дүжүт өстүрген тараажылар ажыл-агыйда арбын. Ындыгларга Кызыл-оол Алдын-оол, Сергей Сарыглар бир гектардан 18-20 центнер чедир дүжүттү алган. Тарымал сигенден Зоя Монгуш — 60, Семдер Монгуш биле Сергей Бызытпаа 42-42 центнер дүжүттүг болган. Бо тараажылар аренда керээзи-биле ажылдааш, совхозка база боттарынга ажыктыг орулгалыг ажылдааннар.

Совхоз директору Юрий Монгушевич Бызытпаадан 1995 чылдың часкы хову ажылдарынга хамаарыштыр айтырыглар салырыма мынчаар харылады:

— Мурнуку чылларда дег кышкы үеде тракторларны сентээр дээш тургузуптар арга чок апарган. Часкы хову ажылдары доостурга, олар малчыннар көжүрер, ооң соонда улаштыр сиген кезилдезинче кирерлер, оон күскү дүжүт ажаалдазын эгелээр. Кышкы үеде ыңай-бээр чүүктер сөөртүлгези үлажы бээр. Мынчап хээрге механизаторлар барык дыш чок ажылдаар апарган.

Ам бо хүннерде ажыл-агыйның тракторлары яңзы бүрү чүүктер сөөртүлгезинде кол күш боон турар. Бензин хосвартаанындан автомашиналарның турушкуну хөй. Ынчангаш дугуйлуг трактор ынаныштыг хөлге апарган. Оларның қылыр ажыллары-ла хөй. Кышкы үеде малчын коданнарже чүүктер сөөртүп турар.

Ажыл-агыйның Борбак-Тей шаны. Ында чажыллага ажыглаар кызыл-тас, арбай база чиге-тараа үрезиннери бар. Бөгүнде ол шаңда алды кижи үрезин арыглап, опу чажылага белеткеп турар. Ол-бай биле картофель үрезиннери чок, опу тып алырының арга-курлавыры бар дээрзин директор чугаалап орду.

Часкы хову ажылдарынга ажылдаар техникага артык кезектер, кывар-чаар чүүлдер курлавырлары бо ажыл-агыйда чок боон турар. База оларны қайын тып алырының угшин билдинмес боон арткан. Аңаа хамаарыштыр совхоз директору ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы боттуг дуланы, деткимчени дарый чедирип, шиитпирлевес үүве болза, 1995 чылдың дүжүлүнүң салым-чолу каплыг болурул дээрзи билдинмес.

Түлүш КАРЫМА.

БУРУНГААР КӨРҮШТҮГ

Эки-даа, багай-даа үүвени кижи дораан эскерер. Каш чыл улаштыр ээн, күрүг турган подвалдың хенерген үнген-кирген чоннуг апарганын канчан эскербес бис. Ол арта-ла чоннуң чоон оруунун аксында турар чер. Күзел-ле турар болза, кижинин кылоас-тутпас үүвеин чок-тур ийин. «Мун үүмектер» магазинниң адаанда, оон-даа тодарады чугаалаарга, идик септээр «Ужук» деп кызыгаарлаан эштежилге черинин адаанда деп болур, «Мастер» магазин деп каан чараш, шевергин чарладды кижи бүрүзү көрген. Ооң ажылдар шагы өскелерде ышкаш он шакта эвес, эртенгинин сес шактан кежээкинин беш шакка чедер. Мээң әртер дүжер оруум аксында боорга, ол чаа ажыттының турар үеде кирген мен. Баштайгы дээрезинде үүг-даа үүве ындыг. Бааан-сарааны чегей ышкаш сагыт-дырган. Ынчалза-даа магазинниң иштин тарыштыр дерип кааны аянчыг. Анта бо-ла кире дүжер апарган мен.

Бир хүн кире бээримге, биеэги дедлеми қайда боор, артында тар, дыкыыш апарган болду. Бараан әлбекшээн: чечек тарыыр хааржакчыгаштар, хар аштаар ыяш хүүректер, үгүлзалыг тыва аптаралар, шкафтар, столдар, сандайлар, креслолар, уруглар удуур, артында ийи каът оруннар... Ол бүгү эт-хереклелдернин, эдилелдернин чаражы, чазап кылып каанының шевергинин. Шилдиг делгиирлер адаанда суг сордурар насостан эгелээш, кадагларга чедир үүнүнда чок дээр. Идик-хеп, чигир-конфета аймаа чүзүн бүрү. Чай кадында касса артында олурар хөглүг, чазык кыстың чанынга чеде бергеш, оон каш айтырыг салдым. Артыкы өрээлден бир аныяк ool қыйгырып эккелди. Эдуард Таш-олович Нак сыл дээрзи ол магазинниң удуртукчузу кижи болду. Шупту беш кижи ажылдан турарын ол меңээ дыңпатты.

Күш, арга-ла бар болза, кымның канчаар ажылдаары кижиниң бодундан хамааржыр апарган үе-дир бо. Эдуард Наксыл бөдүүн, чугаакыр, баштаксымаар-даа кижи болду. Магазин ажылын алган черинин хөлезини дээш айда 850 муң рубль төлеп турар улус болду. Бараанны каныын ап турарын соңуургаарымга, ол мынчаар харылады: «Бистин Тываның чер бүрүзүнде кандыг ус-шеверлерни чок дээр. Мындыг магазин ажыдын алырын черле бодап, күзел чораан кижи мен. Бо эт-септи, эдилелдерни дугуржулга ёзугаар чер-черде ус-шеверлерниң чазап кылгаш эккеп дужааганы ол-дур. Оларны саткаш, оон кирген орулганың 25 хуузун бис, артканын кылган кижиге берип турар бис. База ол ышкаш чамдык организациялар-биле керээ чарып, оларның кылып бүдүрген үүл-ерин хүлээп ап, оон хуузун албышаан, оларга база төлевирин берип турар-дыр бис» — диди. Магазинни чүге «Мастер» деп адаанын сонуургадым. «Спорт-биле холбашкан азы кандыг-бир черде ажылчыннар удуртун турардыр аа деп бодай бербенер. Ынчаар адааны уткалыг үүве. Бараннарның кол кезии алдын холдуг шеверлернин кылыглары-дыр» — деп, Эдуард бараннарже айтын чугаалады. Чугаалажып турар аравыста, чанында база бир өрээл барын эскерип, эжиин ажыкташ бакылай бердим. Шору делгем өрээл. «Маңаа үүг турарыл?» — деп соңуургадым. «Сөөлүнде көре бээр силер. Ам дээрезинде чугаалап шыдавас мен. Күзел бүтпейн барза канчаар...» — деп каар болду.

Аныяктарның планы делгем. Ажыл чок арткан эш өөрүң, инвалидтерни хаара тудуп, ажылдан турар черинин шөлүн делгемчидирин бодап турарлар. Оозун бодааргa, үүгле боттарының борбак думчуун бодаар дээн әвес, өскелерге ачылыг буян чедирерин бо-ан чоруур чолдугбайлар бо-ду. Бистиң чугаавыска кижи каап, садын алыкчыларга ээлдек бараалган турар кысты Чечена Маадыр-ооловна Көкүү дээр. Амыдыраар арганы тыш, оон-биле кады чоңунга ажыктыг үүле-херекти бүдүрүп турар аныяктарга канчап чоргаарланмас бис. Ындыглар хөй-ле болзун.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоор, й.

● *Эки кижилер дугайында*

БИЛИИ ШЫЫРАК, СЕТКИЛИ БИЧЕ

Бодун көөрге бөлүүн, чазык шырайлыг, ортумак дурт-сынныг, арын шырайы чарашсымаар, долу чаактарлыг, аккыр халат сынын каастаан ол кижи орта олут чок, ыңай-бээр үне-кире маңнап-ла турар. Шак мындыг эмчини Шагаан-Арыгның ниити аарыглар эмчизинге чеде бээр болзуцарза, дораан эскерип каап болур силер. Ол — ниити аарыглар салбырының эргелекчизи улуг эмчи Светлана Далай-ооловна Донгак-тыр. Бо аныяк эмчи та чеже кижиниң хүндүткелин чаалап ап, четтиргенин хүлээп албааныл, шынап-ла, «Эмчи кижи кезээ шагда энерелдиг, хүндүткелдиг...» дээн сөстер сагышка дораан кирип кээр. Чоокта чаа мен база ол эмнелтеге кадыым бижыктырын эмнеткеш, экижип үндүм, чүү дээр боор. буянныг-ла эмчи чорду, кижилерге сагыш човаачал, хүндүткелдиг, арта өөрүшкүлүг арын-шырай-биле сергек чугаалажыр, аксының чымчаа кедергей, үргүлчү «экым, угбам, дуңмам» деп чугаалаар. «Ам кандыг-дыр сен, акым, чүү аарын тур» дээш-ле айтырып-ла эгелээр. Ол болу шырак әртем билиглиг, дуржулгалыг эмчи. Эмчи үчилишези база доосканн, сестралап, фельдшерлеп база ажылдан каапкан, оон улаштыр Красноярскинин эмчи институтун дооскан, оон элээн эмчиленкеш, соңгаар төп улуг хоорайга ординатура дооскан келген. Ол болунуң шыырак билиинге, мергежилинге кажан-даа меңээргенмес, бөлүүн, эш-өөрү-биле эптиг найыралдыг.

Светлана Далай-ооловна чогум болу Өөвүр чурттуг, алаиези кайызы-даа топтуг-томаанныг улус, ам хүндүлүг дыштанылгаже. Ала-иенин ийиги уруу Галина салыг эртеми дооскан, ынчангаш ол шугумда ажылдап чоруур. Уругларының алазы Далай-оол Даллыжыкович Донгак үр чылдарда бухгалтерлеп, самбың тудуп ажылдап чораан. Ынчангаш биче уруун болунуң мергежилин салгадын база самбың, сан-биле ажылдаар кижи кылдыр өөреткени чадавас.

Уругларның авазы Мижит Лопсаң-Доржуевна Донгак сөолгү үеде эмчи шугумуңга ажылдан турган, оон хүндүлүг дыштанылгаже үнген, ынчангаш база баштайгы уруун Светазын эмчи сургуулу доостурул, ол мергежилге өөреткени чадавас.

Бо ала-ие Хандагайтының хүндүлүг чурттакчылары боон чурттап чоруурлар. Ынчангаш ындыг төлептиг уругларны азырап өстүрген, кижизиткен ала-иени мактавышаан, Светлана Далай-ооловнага бижыг кадыкшылды, амыдырал чуртталгазынга экини «Шын» солунум дамчыштыр күзел артым.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Хандагайты суур.

ОЛУТ ОРБАС

Чыккылама қыштын соогунда чылыг өргээге қым чырган олуруксавас боор. Соок албан черлеринге қым даа ажылдан олуруксавас-тыр ийин. Кандыг-даа әлбер-самдар оран-саиаиы эргизе одааш, эртир чылыдар одакчылар база чоруур үве. Оларның ээлчээзиде чон амыран ажылдаар, одакчыны алган мактаар. Ам бо соок қыжын кулаан дурбүп, кудумнуга базын чораш, Коя Каа акыйның ажылдан турар черинче маңнаксаам келир.

Коя Кыргысович Каа Хавдагайты сумунун албан черлеринге, организацияларга чээрби ажыг чыл иштинде одакчылап ажылдан келген кижи үве. Мергежил талазы-биле алыр болза, профессионал деннелдиг кижи-дир ийин. Ол мергежилге та чеже-чеже авыяктарны өөреткен кижи. Одакчы дээрге ондагайлыг ажыл болдур ийин. Арагачы, чалгаа кижи аная шыдашпас. Одалга системазы ийбес кижи база хоржок. Чок-ла болза, доқурар, чок-ла болза чаза тепсир. Амы-тынга база айыылдыг. Бо чүүлдүн автору ол ажылды амзаан болгаш, аңаа өрттенген-даа, өлген-даа кижилерни көргей. Амгы одакчыларга кичээндириг болур ийиаан дээш мыя бо одуругларны өжиш орарым бо.

Ам чүүлүмнүң маадырынче эглип келийн. Коя Кыргысович Каа олут орбас мынаган кижи. Бир көөрге — дүгде, бир көөрге — мында маңнап чоруур. Ол бодуу электрик, моторист-даа кижи чоруу. Кожуун төвүнде улуг электри чыры келбээн 70-80 чылдар үезинде төп электри станциязынга суурну чырык, чылыг-биле хандырып, барык 12 чыл ажыллаан. Бодунун кады ажылдап чораны ам «Кызыл-дустай» берген хоочуннары Очур-оол Монгушту, Кара-оол Чимит-Дамбааны, оны эл ажылга томуйлап идегээн, ынчангы күүсүм даргазы Александр Семис-оол дарганы хөлчок хүндүлеп, сакгып чугаалаар кижи чоруу. Аныяк шаанда адак-бышкаа чиик, аваангыр кашпагайы аттыг кижи чораан. Ийиүн улуг албан черлеринге хары угда катай ажылдан қыштаарын караам-биле көрүп чордум. Ол хиреде оон эзлчээзиде соок, доңган деп сөстер дыңналыр эвес. Ынчангы ол адырны харылап турган даргалар бичии үве үелярге: «Шыдаар чүвеин. Коянды салыптыкар» дижир чораан.

Аныяк шаамда оон-биле кады ажылдаар үлүг-хууги база таварышкан мен. Ол ажылдап хонганының соонда эзлчег хүлээп аарга магалыг-ла, өрээлдер чылыг, одалга чери (кочегарка) арыгсилиг. Бичии хомур октап кааш, ном номчуп, чем чип чыда хүнээр сен. Чамдык эрлер хоржок үве-ле болгай, хондур «пактааш», хүлдовуракты доюлдургаш, одункезүн өжүр каапкаш чоруй баар. Кады ажылдаарга ындыг эрлер халалыг да.

Коя Кыргысович үргүлчү улуг черлер: чагырга бажыны, чүпар-бажын, гостиница, школа дээн ышкаш берге черлерге одакчылап ажылдап чорду. Ынчаарлаганы ол таптаашкын үезин дижиривис үелерде 15 чыл одакчылаан кижи пенсия үнер дел чугаа-соот-даа үнүп турган. Ол ынчан-на 15 чыл ажыр ажылдап каапкан кижи боорга, пенсия үперинге дузалажып, чогуур док мен тилерни қылчын берип-даа турдум. Ынчалза-даа ол бүгү түннел-даа чок, эстип калган үве ийин. Ам черле оон назы-хары улгадып, пенсиялаар үеин келген. Назын чартында одакчылап, моторист-теп, ажыл-агый эргелекчилеп деп чүвеин бергезин қылар кижилер биляр боор. Ол-даа черге одакчыны тускай идик-хеп, бедик шынарлыг ааш-чем-биле хандырып турар эвес. Оон-биле черге-лештир, акша-шалыны эн кудуку. Чамдык одакчыларның шалын өкпелээш, кааш каш чоруй баар чылдагаанындаа ында. Чамдыкта солуур эш чок чаасканн-даа ажылдап чыдып каар-ла сен.

Коя акый чүвар-бажынын улуг одакчызы боон ажылдап турда чон амыран турган үве-ле болгай. Үргүлчү-ле чылыг, изиг бөстүп турар. Ам ындыг дуржулалыг хоочун одакчылар Кимм-оол Монгуш, Кан-оол Куулар олар артып калган. Ындыг эштерни эрте дээре пенсия, дыштанылгаже чорудар айтырыгны чогуур черлерге шиитпирлезе чугула. Кижиниң кадыы деп үве база бар болгай. Амгы үеде курорт, санаторий өртээнге кара ажылчын кижи күш чедери берге. Тус чер чагыргалары одалга сеңоу төнерге одакчыларны деткип, оларга материалдыг, моральдыг дузаны чедирери күзенчиг. «Кешкенде хеме херек чок» дээн ышкаш одалга сезону төнерге одакчыларывысты уттуп каартар. Эки сес-даа сөглеп каңгас үүс болгай бис. Мээң болгаш-биле алырга кыш соогунда, албан черлеринде бир дугаар код кижи чагырыкчы-даа, директор-даа эвес, одакчы деп бодаар мен.

Коя Кыргысович амгы үеде кожуун төвүнүн школчылар бажыңында ажылдап турган, оон хүндүлүг дыштанылгаже үнген, ынчангаш база баштайгы уруун Светазын эмчи сургуулу доостурул, ол мергежилге өөреткени чадавас.

Бо ала-ие Хандагайтының хүндүлүг чурттакчылары боон чурттап чоруурлар. Ынчангаш ындыг төлептиг уругларны азырап өстүрген, кижизиткен ала-иени мактавышаан, Светлана Далай-ооловнага бижыг кадыкшылды, амыдырал чуртталгазынга экини «Шын» солунум дамчыштыр күзел артым.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Хандагайты суур.

Тиилелгениң 50 чылынга уткуштур

КАВКАЗ ДЭЭШ КАДЫГ-ДОШКУН ТУЛЧУУШКУННАР

(Төнчүзү. Эгези № № 24, 25, 26, 28 «Шында»).

Сергей Алексеевтиң номундан үзүндү

Фашистерге удур шавар халдаашкынның, оларның ырмазын сый шаварының дайынчы планын Кавказ фронтузунуң командылалы ажылдап кылган, ол планны Дээди Кол Командылалдың ставказы бадылаан.

Кавказтың бүгү дечискээрин фашистиг ажелекчилер-ден бүрүн ажыларының шавартырлыг шавар халдаашкынын совет шериглер 1943 чылдың февральдың чаазында эгелээн. Дайынның ырмазын сыгарынга ужар күүлдү, үгер-бооланы оон иштинде «катюшаларны», минометтарны совет дайынчылар колдадыр ажыглаан Кавказтың кадыг дагларынга чуглуп, аштап, доқуп, зарып өлген фашистер мырыгай эмгежок! Кавказче шуугуп келген фашистернин үштүн ийи кезиин маадырлыг совет шериглер, эрес-дидим партизаннар узуткап чок кылган.

Фашистер ол хире хөй чидиригге таварышса-даа немелде күштери соксаан чокка эккеп турганнар. Ынчалзажок маадырлыг совет шериглернин, корруш чок партизаннарның чаныг дег согуушкуннарынга немец-фашистиг ажелекчилер шыдашаннар. Кавказ дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннарга фашистерниң ырмазы сынган.

Бакуну, Ереванны, Тбилисини ажелээр, харын талыгыр ырак Индияже орук ажылдаынаар баар дээн гитлержилерниң ажелекчи, калчаалыг планы бүрүү-биле буурап дүшкен. А Кавказче шуугаан фашистиг ат-шериглерни генерал-фельдмаршал Лист командылап турган. «Лист» деп сөстү очулдурарга, «бүрү» дээн. Ынчангаш Кавказтың шуурганныг хады 5-түнү ширбий шаапкан деп, совет дайынчылар ынчаарда фашист генерал-фельдмаршалды шоодуп-даа турганнар..

Гитлержи генерал-фельдмаршал Листиниң ынчаарда билир сөстери мындыг турган:

— Кавказ дагларынче, бурунгаар! Кавказ дагларынче, бурунгаар!

Фашистер бурунгаарлап-ла турган. Фашистер кырлып-ла, оларның танкылары өрттенип-ле турган. Фашистериң Кавказ кампаниязын буурадып дүжүрген генерал-фельдмаршал Листиге Гитлер аажок килекнээн: «Генерал-фельдмаршал Листиниң албан-дужаалындан дүжүргеш, оңу шериг трибуналыга доп-дораан киирер!» Гитлер ындыг дужаал үндүрген. Кавказтың шуурганынга ширбий шаптырган «Бүрүү» фашистер боттары боолап каан.

...Кавказтың кайгал партизаннары. Советтер чуртунуң барыын, соңгу, мурнуу-барыын талазынга турган бүгү партизаннар-биле бир дөмей Кавказтың партизаннары Адачурттуг Улуг дайынының төөгүзүнге алдын үүктер-биле бижиттиннер ужурлуг.

Ганичхириин даг эдээнде шынаазынга фашистер чедип келир аргалыг болган. Бир орук оң талазынче, өскези — солагай талазынче угландыр чоруткан. Чогум оларның кайызы-биле чорза эки ирги? Фашистер билбес! Олар—дайыннар, эжелекчилер! Өске чурттуң девискээриниден келген ийи буттуг араатаннар!

Чер-девискээрин, Кавказтың оруктарын билбес болганда, фашистер ийи үстүп алгаш, ийи оруктуң кайызы-биле-даа чорупканнар. Солагай талаже угланган оруктап чоруткан фашистериң отряды сураг барган. Он талазынче чоруткан фашистер база сураг чок. Улаваанда келергей дааштыг частыышкыннар болган.

— Дайын чорудулгазының дүрүмүн билбес мелегей партизаннар миналар салып каандыр — деп, фашист генералдар даап боланнар. Фашистер чүвенин аайын тыппайн аланзый берген үеде солагай талакы оруккa аажок аткылажыышкыннар эгелей берген:

— Кымнар-биле аткылажы бердилер? Орустар чер иштинден үнүп келгени ол бе?— деп, фашист генерал фон Шилеман аажок хорадап алгырган.

Харылзаа шериниң офицери Вильгельм Шварц келгеш эгиштээн маңнап келген генералга илеткээн:

— Партизаннар! Партизаннар!

— Кайдал, ол кулугур партизаннар?!

— Он, солагай талакы оруктарның қыдыында.

«Өжээн негекчизи» деп партизан отрядының дайынчылары Домбай шыныаазынга фашистерни келеп чыткаш, хенертен халдаан Ийи чүс ажыг гитлержилерни, дөрт майорну, алды обер-лейтенантыларны узуткаан. А партизаннарда шыймак безин чок, менди-чаагайы-биле чаштына бергеннер. Партизаннарның салып каан миналарынга таварышкан хөй гитлержилер өлген болгаш балыгланган.

Кавказ дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннарга ССРЭ-ниң хөй националдарының ооллары, кыстары киржип, маадырлыы-биле чаалашкаш, чайын нанчак тиилелгени чедип алганнар. Фашистериң артынчыларын ыралыр шывадапкан Кымнарның, кым деп националдарның ооллары, кыстары ирги?

Абхазияның болгаш Грузияның, Азербайджанның болгаш Арменияның, Аджарияның болгаш Белоруссияның, Россияның болгаш Украинаның, Кабарданың болгаш Ингушетияның, Дагестанның болгаш Карабахтың, Татарияның болгаш Башкирияның, Бурятияның болгаш Хакасияның, Алтайның болгаш Якутияның ооллары, кыстары-дыр!

Фашистиг Германияның курсаг чер шериглерининиң чингине штавыының начальниги турган генерал полковник Фрэнц Гальдер делегейнин нییги дайынының сөөлүнде бодунун мемуарынга мынчаар сактып бижээн: «Кажан Совет Эвилелинче халдаашкынны кыла бээривиске ССРЭ-ниң яңзы-бүрү националлыг улустары боттарының аразынга чаалажып эгелээр боор деп, Гитлер бодап турган. Фюрерниң код частыыгларының бирээзи ол болган: Совет Эвилелинин улустарының найыралы кан дег быжыг дээрзин эрткен дайын бадыткаан».

...Чараш үүс кыстар. Гимнастерка деп шериг хөйлен. Корүштүг болгаш чараш, шевергин юбка. Кыланнаан каа доузлуг сапожкалар. Кызыл беш-адырлыг пилотка бөрт, Ындыг хепти кеткен чойган дег дорт сыныг, алаак черинің аңгыр қужу дег чараш кым деп қыс боор? Ужудукчу Марина Чечнева-дыр ийин. Ол полк командири, майор дужаалдыг..

Совет Армияның хүрээлениге кирип алган кыстарның ужар үүл полугу Соңгу Кавказка фашистиг ажелекчилерге удур тулчуушкуннарга маадырлыы биле киришкен. Дүнекиниң караңгыызында фашистерни келеп баргаш, чула бомбалаар «По-2» деп чиик самолеттары биле ол кыстар маадырлыг ужудуушкуннарны кылып турганнар.

Полктуң командири майор Марина Чечневаның, оон ерескайгал кыстарының дугайында фашист генералдар, фельдмаршаллар база билип, оларга ажаок-ла хорадап турганнар:

— Дүнеки үгүлер!

— Дүнеки шулбустар!

— Дүнеки диирреннер!

— Дүнеки азалар!

Бистиң чараш-чаптанчыг кыстарывысты фашистер ынчаар кончуп, бак көглеп турганында ужур-ла бар. «По-2» самолет дыка ээлгир, чиик. Боду бичежек, башкарарынга эптиг. А ужудукчу кыстар оортан-даа артык эптиг-ээлдек, эрес-дидим. Ынчангаш фашистерниң хылыкчы самолеттарының ужудукчулары «По-2»-ни дораан-на эскерип шыдавас, а дүнекиниң каранғызында дайзынның прожектор деп чырыткызы түлүп албас, адыгжылары чаңдыр боолаар турган. Башкарар мергежилдиг ужудукчу чокта — самолет өлүг.

Терек хемге улуг көвүрүг турган. Оны дамчыштыр дайзын хөй шериин, танкыларын, боо-чепсээн, аъш-чемин кежирип турганнар. Ол көвүрүгү буза бомбалаарын майор Марина Чечневага совет шериг командылалы дорт дааскан. Агаарда чаңгыс ла самолет, ында ийи кыс: Марина биле оон штурман эжи Ольга Клюева. Самолет көвүрүгүнүң кыры-биле элээн бедидир ужуп эрткен. Фашистер от ажылын безин четтикпээннер. Карацгызы аажок.

—Ол-даа биске, бистиң көвүрүүвүске келбээн, апаа-ла улчумал самолет-тур —деп, фашистер түүнел кылгаш, оожургай бергеннер.

Чечнева биле Клюева делир эглип, дыка чавыс чоокшулап келгеш, самолет моторун, чырыткыларын бичии када өжүрүпкеш, көвүрүгүнүң мырыңай кырынче бомбаларны кончуг дүрген дүжүрүпкеш, дээрже аттыгын үнмүшаан, дедир ээпкеннер. Бо удаада фашистер чаңгыс-даа катап боолап четтикпээн, а оларның көвүрүү агаарже чаштай берген.

Шак ындыг маадырлыг чоруктарны ужудукчу, Кавказты фашистерден хостаарынга төлептиг үлүүн киргеннер. Маадырлыг кыстарның эрес-дидим чоруун Төрээн чурт берии-биле үнелээн: Марина Чечневага, оон дайынчы тос эштеринге Совет Эвилелинин Маадыры белик атты тывыскан, а чүс кыстарның арткан орденнер болгаш медальдар-биле шаннаан. Чараш чүс кыстарның оода-ла чамдыызын-даа бол, аңаа көрейн: Евгения Руднева, Наталья Меклин, Ольга Сандфирова, Ольга Клюева, Руфина Гашева, Маргуба Сыртланова, Евгения Носаль, Надежда Попова, Полина Гельман, Мария Смирнова, Екатерина Рябова болгаш оон-даа өскелер.

Кавказ дээш немец-фашистиг ажелекчилерге удур кадыг-дошкун хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннар шак ынчаар доозулган Маадырлыг совет шериглер Сталинградтың халарынга ышкаш, найыннан шак тиилелгени Кавказка базе чедип алганнар.

Алексей ДУГЕРЖАА очул дурган.

СУРГУУЛДУ БИЛИРИ – КОЛ ШЫНАР

Англи психолог Э. Стоунс «Кандыг башкыга өөренексээр сен?» деп айтырыгга харыны улиште сургуулда рындан айтырган. Оларның чүс хуузу «башкы кижинин эң кол шынары — сургуул кижини эки билири» деп харылаанар. Кызылда 4 дугаар профессионал техниктиг училищеде кижизидилге ажылының талазы-биле директорнуң оралакчызы Анна Николаевна Потанованың бодалы-биле алырга, башкы кижи-биле сургуулдың аразында харылаа быжыг, олар боттарын чаңгыс көрүштен-не билир болза, ынчан өөредилге даа шуудаар, башкы кижиниң ажылының түңнелдаа кестүп келир. Ынчангаш бо училищеның башкылар коллективинин болгаш сургуулдарның билии өске училищелерге көөрде шыырак болуп турарының чылдагаанында даа боон чадавас. Эки быжыг билиглерден аңгыда сургуулдар культура массалыг ажылдарга киржип, клубтарда, белгүмнерде хаара тутунган. Бо хүннерде республика чергелиг «Тиилелгенин 50 чылы» көрүлле-конкурска киржир дээш белеткел ажылдары түүлүк чоруп турар. Чоокта сургуулдар хоорайның арагалаашкынга удур кадыкшылга клубунга барын, солун кижилер-биле ужурашкан. Аңаа клубтуң даргазы Н. Б. Тыртык-Кара аныяктарга чатыг-сүмезин берген.

Кызылдың 4 дугаар профессионал техниктиг училищезинде эң эки билиглерни берип турарының бир хереги — ында республика чергелиг лицейи эрткен чылын ажытканы. Амгы үеде ында чээрби ажыг оолдар, уруглар өөренип, политехниктиг институт-биле быжыг хаылдаанны түүп турар. Липей соонда дээрелериниң дээрези болган сургуулдар институтче кирер эргени алыр.

Бистиң корр.

Чагырга даргазынга сөс

АЖЫЛЫВЫС ЧОНГА БАРААН БОЛГАН

Төрээн хоорайымны бичимнерден тура билир болгаш аалаа ынаам кончуг. Эрги Шагаан-Арыгның чавыт сажыннары, чайын эштир чылыг суглуг севи амдыгаа дээр ийи-чангыс дүш-дүлге киргилээр. Чаа хоорай элээн туттуна бергенде, институт доозупкаш, дедир кээп ажылдап, чуртай бердим. Тус чер чагыргаларының сонгуддалары болуп турда, мээң кандилатурамны илип үндүрүптерге дыка девидээн мен. Арга-дуржулгалыг эр кижилер аразында кара чаңгыс херээжен кижи болгаш аан. Хоорайым сонгукчулары чагырга даргазынга сонгуп аарга сүрээлеп база турдум. Моон мурнунда хоорай Советинин даргалары үргүлүү солчур, чамдыктары дезиндаа турдулар. Компартия турар шагда дарганың дүжүлгезин ийи-чангыс кижи шиитпирлеп каантар, а демиза далган ышкаш, саадап орар ол-ла. Мөөрейлиг сонгуулдар кижилерниң ээ-харыысалгазын дыка-ла көдүрер боордур.

Арга-дуржулга ам-даа эвээш болаажок, сонгукчуларга, активчилерге, эң ылаңгыя коллегия кежигүннеринге даянып алгаш, ажылдап турар мен. Бүдүн кожуунуң чартыы чыгыы чурттачылыг хоорайның ажыл-херээн башкарары оюнчук эвес.

Эрткен чылдың эгезинде күш-ажылчы коллективтерниң төлөөлөри-биле хооранның чурттакчыларының бажыңболгадыңга кирип, ажык-чарлыг чугааны кылган бис. Кижилер-биле таваар, аяк шааны аартап орааш чугаалажыргa амыдырал адышта дег көстү бээр чорду. Чонун күзел-соруун билбейн чыткаш, дужааш, єургаш эгелээрге каяын боор.

Бир-ле дугаарында, хоорайжыларның амыдыралын эки-жидериниче угланган хемчегларын ап эгелеливис. Рынок үезинде кижи, өг-өүле бүрүзү бодун боду хандыртынар ужурлуг. Ынчангаш мал-маган кададын холга ап, картошка олуртур, сиген кезер чергерни үлеп, чаигы үеде сиген-ширбинл сөөртүлгезин организастан турдувус. Бо хүннерде дыка хөй өг-бүлелерниң малының бажы өзүп, аъштыг-чемниг олуруп турары өөрүнчүг.

Апрель айда хоорайның өөредилге-кижизидилге албан чергери хоорай чагыргазынга хамааржы берген. Ажыл улам аартай бергени билдингир. Ынчалза-даа ук алоан чергериниң коллективтери-биле сырый харылзажын тургаш, кышка белеткел ажылдарын баш удур чорудун, акша-төгерик айтырыгларын чогумчалыг шиитпирледивис.

Рынокту харылзаалар орта түргустуңмланда, экономика үн бүрү кудургайлап турда, кижилерниң амыдыралын сегидип аары барык-ла болдунмас. Берге амыдыралдыг өг-бүлелерге, инвалидтерге, пенсионерлерге хензиг-даа бол, дуза кадарының арганарын дилеп турар бис. Бо хүннерде бистиң хоорайывыста ажыл чоктар 291, пенсионерлер 516, инвалидтер 213, даянын киржикчилери 28, өскүстер 65, хайгаарал чок уруглар 38, хөй уруглардың өг-бүлелер 181 бооп турар. Оларны доктаамал хайгааралга ап, янзы-бүрү фондулардан дузаны кадып, чүс ажыг өг-бүлеге солуп, сеткүүлдерни чагыын берген.

Хоорай чагыргазы саарлыр, тывынгыр кижилерни база деткип турар. Төн базаар шолунге ийи павильонну чагырга даргазының оралакчызы Виктор Сегбе боду биле киржип турган туттурду. Ам хоорайда он бир саарылга садыы ажылдап турар. Олар оон-даа көвүдээр апаар.

Хоорай чагыргазы Саян артында өөреним турар 94 студентиге 1 миллион 288 мун рубльди, ыызылда өөренин турарларга бир миллион рубльди деткимче кылдыр берген.

Кызза чогуур ажылдар шуут бажын ажыг. Хоорайда чуртталга тудуу туруп алган. Ол хирезинде 320 ажыг өг-бүле бажын негеп туруп берген. Ийи борбак школаның класстары чедишпестээн, № 2 школаны келир өөредилге чылында үшкү ээлчег-биле өөредиринин ыырында келген. Бо айтыыгны Чазак дөңнелинге чедир шиитпирлевес болза, берге байдалга таварышпыысла!

Республикада ховар дээн улуг эмнелгелиг бис. Аарыг кижилер кыжын оон ойлаптезин турар болдур ийин. Соогу дендин. Чүге дээрге оон одалга системаазының кожулдазы шын эвес болган. Ону бо чайын үндезинибиле өскертири негеттинин келген.

Хоорайыыстың кара чаңгыс котельнаязын чүгле иштыныг дизе кочу болбас боор. Ында беш суугуну 1982 чылда эптен тургускан. Оларның үжү ажылдап турар. Ноябрь айда ийи суугу хепертен үрелген. Оон уржуундан он бажын одалга чок арты. Ол чүге болу бергенил?

Чайын акша-төгерик тывылбайн барган. Саян артынга чеде бээрге, мурнай акшанар эккелиңер дээш кожуунда коммунэнерго даргазы Борис Изотовту дедир чорудупкан.

Ажыл-агыйжы айтырыгларывыстан аңгыда кижилер-биле ажылывыс база аскан турар. Арагалаар, өлүржүр, озал-ондакка таваржыр чорукту чажыргаш канчаар. Эрткен чылын янзы-бүрү чылдагаанларның уржуундан 123 улуг улус амы-тынындан когараан. Бо бүгүнү бодап көэрге аар болгаш берге-дир. Ынчалза-даа бүгү күштү мөөнеп турган, бар четпестерни чайладып аарынга бүзүреливис улуг.

Екатерина ХАЯП.

Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының даргазы.

Дылывыс — бистиң байлаавыс

МӨӨРЕЙ БЕ, ЙӨРЭЭЛ БЕ?...

(Улусчу чаңчылдар болгаш дылга хамаарыштыр)

Улусчу чаңчылдарывысты эгидип, Шагаа, Наадым байырлалдарын эрттирип, тайга-таңдыларывысты дагып, оске-даа өзулалдарны өагып, херек кырында кылын чорудуп турар апарган бис. Ооң-биле кады шажын-чүдүлгени, чонун бурунгу культуразының чардынмас кезии кылдыр көрүп, шын ужурун, төөгү номналын билип аарын оралдажын тур бис.

Маңаа хамаарыштыр бистиң чугула деп көрүп турарывыс бир айтырыг бар. Ол болза, база катап дыл айтырыы. Бистин-биле алырга, бир-төө чонун чаңчыл, сагылгалары эгиттинин турар болганда, ук билиишкиннерни илередип турар дыл (сөстер) база эгиттинген, чонун сөс-домаанга доктааган турар ужурлуг. Чүге дээрге бурунгу чаңчыл-өзулалдарывысты сагын тура, чамдык терминнерни ужуруттазын ам-даа чедир билбейн, холуп бүлүн ажыглан турарывыс амыдыралдан көстүп турар.

Оон чижээнге чоокта чаа демдеглеп эрттиргенивис Шагаавысты-даа бол, көрээлинер. Бо байырлалдың бүдүүзүнде хөй-хөй культура төпторииниң база өске-даа албан, организация черлериниң чарлалдарында, а кажан Шагаа өзулалдары болуп турда, оон башкарыкчыларының дылында **«Мөөрей», «Йөрээл»** деп сөстер колдап турду. Ажыы-биле чугаалаарга, бо ийи сөстү болур-болбас черге ажыглап, ынча дептергеле сөс-домаавыс тыважый бээр, чаңчыл өзулалдарывыс сагаанывыс од дээн ышкаш, эртип турар **маргылдаалар, көрүлделер, оюн-тоглаалары, адыг-чарыш, кагжыг, чижиг** болгаш өске-даа спортчу, культурлуг хемчеглери чүгле «мөөрейлээш» турупкан бис. Ол ышкаш «йөрээл» деп сөс Шагаа, Наадым болгаш өске-даа чаңчыл-өзулалдарны сагын, кылын турда ажыглаар «чалбарыг», **«алганыг»** (алгыш эвес), **мактал, курай** деп сөстериниң орнун солун, ол бүгү ангы-аңгы өзулалдарны база-ла «йөрээлдээш» турупкан бис. Ынчан кээрде, үстүнде айыттынган сөстерге (терминнерге) хамаарыштыр тускай тайылбыр азы делгеренгей тайылбырлыг словарь тургузары негеттинин турар.

Мону чүге онзагайлап турар бис дизе, бөгүнде улусчу чаңчылдарның дылы республиканың бүгү ажыл-агыларының адырларында кирип, ынчалдыр хүн бүрүнүң амыдыралында ажыглаттының турар апаргаын база барымдаалап турарывыста. Ынчан кээрде, ук сөстер чүгле национал байырлалдар иткиге азы өске-даа өзулалдар үезинде ажыглаттынар эвес, а өөредилгениң ылангыя улусчу педагогиканың калбак нептерелди ап турары бо үеде, школаның, башкыларның, өөренекчилерниң болгаш ада-нелериниң база дылы болуп, аңаа доктаап быжыгар ужурлуг. Ол ышкаш улусчу чаңчылдарның чиңгине сөстери уран чүүлдүң база дылы болуп, культура албан черлериниң — театр, клубтар, культура бажыңнарының ажыл-чорудулгазынга бүгү талаа-биле ажыглаттының турар апарган. Адактың сөөлүнде, чонун чаңчылдарынга болгаш өзулалдарыга хамааржыр үндезин сөстер болгаш терминнер массалыг информация чепсектери дижириниз парлалганың, радио, телевидениениң дылында база быжыын, оон-биле бүгү тыва чонда таранненгерен турар.

Ынчангаш чонун чаңчыл-сагылгаларынга хамаарышкан чамдык сөстерге болгаш терминнергe чижек тайылбырны бээрин оралдажын көрээли. Баш удур сагындырын каалы, номчукчуга чедингир болурун бодан, база амгы салгалдың хөй кезии **ЧАҢЧЫЛ, ШАЖЫН, ИӨРЭЭЛ** дээн ышкаш сөстерниң (билиглерниң) синонимнерин болгаш оскедаа янзыларын орус-даа, тыва-даа дылдарда чегеп билирин барымдаалаш, ол ышкаш бодувус база баштайгы шенелде элдээртиг кылын турар болганывыста, чамдык сөстерни амдыызында аргалыг болза ийи дылга бээр деп көрдүвүс.

Ол ышкаш, дараазында сөстер, терминнериниң тайылбыр дылы словарь тургузары негеттинин турар.

Мону чүге онзагайлап турар бис дизе, бөгүнде улусчу чаңчылдарның дылы республиканың бүгү ажыл-агыларының адырларында кирип, ынчалдыр хүн бүрүнүң амыдыралында ажыглаттының турар апаргаын база барымдаалап турарывыста. Ынчан кээрде, ук сөстер чүгле национал байырлалдар иткиге азы өске-даа өзулалдар үезинде ажыглаттынар эвес, а өөредилгениң ылангыя улусчу педагогиканың калбак нептерелди ап турары бо үеде, школаның, башкыларның, өөренекчилерниң болгаш ада-нелериниң база дылы болуп, аңаа доктаап быжыгар ужурлуг. Ол ышкаш улусчу чаңчылдарның чиңгине сөстери уран чүүлдүң база дылы болуп, культура албан черлериниң — театр, клубтар, культура бажыңнарының ажыл-чорудулгазынга бүгү талаа-биле ажыглаттының турар апарган. Адактың сөөлүнде, чонун чаңчылдарынга болгаш өзулалдарыга хамааржыр үндезин сөстер болгаш терминнер массалыг информация чепсектери дижириниз парлалганың, радио, телевидениениң дылында база быжыын, оон-биле бүгү тыва чонда таранненгерен турар.

Ынчангаш чонун чаңчыл-сагылгаларынга хамаарышкан чамдык сөстерге болгаш терминнергe чижек тайылбырны бээрин оралдажын көрээли. Баш удур сагындырын каалы, номчукчуга чедингир болурун бодан, база амгы салгалдың хөй кезии **ЧАҢЧЫЛ, ШАЖЫН, ИӨРЭЭЛ** дээн ышкаш сөстерниң (билиглерниң) синонимнерин болгаш оскедаа янзыларын орус-даа, тыва-даа дылдарда чегеп билирин барымдаалаш, ол ышкаш бодувус база баштайгы шенелде элдээртиг кылын турар болганывыста, чамдык сөстерни амдыызында аргалыг болза ийи дылга бээр деп көрдүвүс.

Ол ышкаш, дараазында сөстер, терминнериниң тайылбыр дылы словарь тургузары негеттинин турар.

Ам дорт тайылбырже киреэлинер

ЧАҢЧЫЛ (традиция, обычай) — чонуң чүс-чүс чылдарда амыдыралчы дуржулгазыдан шилиттинген, кижилериниң угаан-медерелинде оызыгып доктаай берген, салгалдан салгал дамчын сагыттының чоруур мораль-этиктиг нормалар, бижиттинмээн хоойлу-дүрүм, нитилел ужур-уткалыг сагылгалар болур. Чаңчыл — чонуң бурунгу культуразының чарылбас кезии.

САГЫЛГА — чаңчылдың бир хевири. Аймак, төрел бөлүк болгаш кижи бүрүзүнүң медерелдин-биле шилип алган үзел-бодалының дүрүмү болур. Сагылга — кижиниң арын-нүүрүнге дүүштүр сагыш-сеткилиниң негелдези, сүзүглээр чүүлү.

СҮЗҮГЛЕЛ — кижиниң чаагай сеткил сеткиири, бедик күзел күзээри болгаш аңаа бердинери, кандыг-бир чүвени ыдыкшыды көөрү.

ЕЗУЛАЛ — (ритуал, церемония) — чаңчылдың бир хевири. Чаңчылчаан чүүлдү херек кырында кылын күүседир сагылга. Езулалдар янзы-бүрү болгулаар. Чижээ, Шагаада азы өг-бүле байырында сагыыр өзулалдар болгаш аалче киреринин өзулалы, олут чазаарының өзулалы, менди езулалы дээш, өске-даа.

УЖУР — чаңчылдың бир хевири. Кижиниң хуу амыдыралы болгаш ниитилел амыдыралы-биле шуут холбашкан кижизидилге ужур-уткалыг сагылга. Ужур дээрге, бурун шагның салгал дамчын келген ыдыктыг дүрүмү деп база болур, ынчангаш оон кол утказы хоруглуг чаңчылдар-биле дыка чоок холбаалыг.

ХОРУГ — (табу) чаңчылдың бир хевири. Улусчу бодал, философия өзугаар кылыры, күүседири, адаары хоруглуг сөстер, «ынчанмас» деп кичээндириглиг угаадыглар. Хоруглар колдуунда чагыг, сургаашкын, сагындырыг, кичээндириг хевирлериниг илерегтинер.

УГААДЫГ — чонуң амыдыралчы дуржулгазындан алдынган сургаал, үлегер домактар уткалыг өөредиглиг билиишкин, көрүүшкүн, кичээндириг, чагыг, сүме.

ИӨРЭЭЛ — оран-чуртунга, төрээн бойдузунга, тайга-таңдызынга чаагай күзээшкиниин илерээшкини. Бүгү чүве чаагай, амыр-тайбын турзун дээн күзелди алгаг хевириниг көргүзери, күүседири.

ЧАЛБАРЫГ — бойдустан, оран-таңдының ээзиниден кандыг-бир хайыраны (чаъсчаашкынны, элбек дүжүттү, эки чорукту) дилеп аары. Азы айыыл-халап, хатшуурган, улуг хар, үерчайык болдурбазын дилээн алганыг хевирлиг өзулал.

ДАГЫЛГА — бойдустун онзагай черлерин (аржаан суглар бажын, тайга-таңдыны), онзагай бүдүштүг үнүштерни (хам-ыяш, хам-дыг, бай-ыяш), кижиниң өг-ораныда чүдүлгелиг черлерни (отту, от орнун) дагыыры азы ол чүүлдерге онзагай кичээнгейин салып, байырлаар езулал. Дагыыга — тываларның бойдуска чүдүүрүнүң бир хевири азы кижиниң бойдус-биле хинн тудуш дээн ышкаш, ада-өгбелериниң сагылгазы. Дагылганың ачызында тыва чернин бойдузу мун-мун чылдарда оноа камгалалдыг чораан.

КУРАЙ — кежик кыйгызы, чаагай күзелдиң боттанырында йөрээл сөс.

МАКТАЛ — алгагның бир хевири, кандыг-бир чүвени делгередири, алдаржыдары.

АЛГАГ — (алганыг) — төрээн чериниге, тайга-таңдызынга тураскааткан мактал, йөрээл, Алгаг каш янзы: хаминың хаккыланырын хамның алганыы (алгыжы эвес) дээр. Малга төл алзырын база алгаг дээр, чүге дээрге ол алганыг аяпылга күүсеттинер.

ЭЭРЕН — өг-бүленің (кижиниң) камгалакчызы, айыыл-халап, аарыг-аржыктан чайладыр (сагыызын) дүрүлер. Оларны өстен, алгы бышкактан даарап, өскедаа чүүлдерден кылып ап болур.

САГЫЫЗЫН — кижиниң кандыг-бир айыыл-халаптан камгалаар чайладыкчы күш, хей-демдек. Сагыызының үтказы ээренге база чоок.

СУС — кижиниң магабодунуң, сагыш-сеткилиниң байдалы. Сус — кижиниң хей-аъдының байдалын илергейлээн демдээн база көргүзер. Бодүүнү-биле сузу чок, сузу баксыраан, сузу хадаан дижир.

СҮЛДЕ — кижиниң хей-аъдынын база бир хевири. Сүлдени кижиниң чалактыкамгалакчызы деп база болур. Хей-аът улуг болза, сүлде база белик, хей-аът чавыс турда, сүлде куду.

КУЪТ — кижиде камгалакчы хуулгаазын күш. Куът сүнезинге чоок. Тываларга чаш уруг коргутпас «куду чайлы бээр» дижип чугаалажыр.

МЕҢГИ — кижиниң адазыгуурунуң демдээ болур болгаш кижи бүрүзүнүң салым-хуузун, үүлезин тодараткан демдек. Менги кижиниң калыкшылының байдалынга, ниити мага-бодунга, сагыш-сеткилинге саллар чедирер арга-шинектиг. Кижиниң менгизи бойдус-делегей-биле ожаашкак, хөөннешкек болур.

САЛЫМ-ЧАЯАН — кижилериниң төрүмелиндеп кандыг-бир мергежилге азы хөй-даа мергежилдерге чайгаар салымныы. Ындыг кижилер ус-шевер, уран чогаалчы, чурукчу... амыдыралга бирле онзагай шылгаралдыг кижи болур.

ДОЛАА — ол болза кандыг-бир үнелиг чүүлдү хуусаа айтып, орнаашкынга салыры. Долаа ындыг янзылыг ийи талага хамаарыштыр дугуржулга хевирлиг магадылал база болур. Ийнде, долаа дээрге шажын дылын өзугаар кижи өлген таварылгада, оон 49 хонуунга от кыпсын турда, ук «кижи» дөргүлторелиндеп азы өг-бүлезиндеп кым-бир кижиниң «алыр мен» дээн болгулаар. Ындыг таварылгада ол кижиниң бербези-биле орнунга мал-маган айтыр. Чижээ, эр кижи болза ажыт айтыр, кыс кижи болза — кыс мал айтыр азы долаага салганы (бергени) ол болур. Ол ышкаш орнаадайны казып аарда, каскан кижи өске бир чоок кижизиниң амызын айтып чыда казып аарын база «долаага салыры» дээр.

(Уланчылыг).

Чан ЧҮЛДҮМ.

САНАЛЫМ МЫНДЫГ

Шагаа дугайында

Тыва чонуң национал хей-аъды көдүрлүп, бурунгу чаңчылдарынче эглип келгени өөрүнчүг. Оон бир көскү херечизи — чыккылама соокдаа болза, хөй чонуң Арат шолунге Хаваа чылының Шагаа байырлалын уткааны. Маңаа хамаарыштыр дараазында саналдарны хинрер деп бодалдыг мен.

Бирээде, шагааның театрга азы өске-даа культура черлеринге болур кезээнден улус чүгле солун концерт маанарыңга чаңчыккан. А херек кырында Шагаавыска национал оюн-тоглаавысты ойлаар, оларга мөөрейлежир, кожамыкка чижип, хөглээр, тыва национал хепке болун көргүзер — чаңгыс сөс-биле дыштанылга хүнү, хөглээшкин кежээзи-дир ийин. Ындыг оюн-тоглааны январь 31-де организастап эрттирдивис. Оон башкарыкчызы кижи болганымда, микрофон дамчыштыр чаңгыс эвес улаа чарлап, ийиги каттта тыва оюнларже киржикчилерни чалап турдум. Ол хиреде чамдык улус мени чемелеп, «концерт кайыы» деп хорадаар боор-дур. Шагаа дээрге-ле театр сандайынга олурупкаш, концерт маанаар чоруктан уштунза эки.

Ийнде, шагаа хүнүнде аът чарыштырар чүве деп баргылаар-дыр бис. Ол окта болбаан. Ол хамаанчок, Тиилелге хүнүнде безин аът чарыштырарынга шуут удур мен. Май эгези дээрге куу час-тыр, чаа кыш ашкан арган-дорган малды канчан чарышка салырыл, өкпе-хөрээ-даа үстүп каан болур.

Үште, үе-шаг бергедеп келгенде, малчыннарның Наадымы биле Республика хүнүн кезек қада қады эрттирер болза ажырбас деп санаадыг мен. Ай санында республика черге-лиг байырлалдар эрттиреррге, оон дээштини, көрүштүү кудулан болур. Чеди айда хамык мал тайгалаар, малчыннар-биле орук-чирик баксыраш, харылзажылга бергедеп болур. Республика хүнүнде республиканың ажыл-агыйының қол маадыры — малчыннарның ажылын түүнеп, Наадымны Республика хүнүбиле кады эрттирер болза, харын-даа Наадымның үнези улам көдүрлүп, байырлалдың сүр-күжү бедип, улус-чонуң хей-аъды улам сорук кирер деп бодаар мен. Бир эвес ынчаар кылыр болза, чонуң хей-аъдын көдүрүп, шаңналдаоны көвүдедир арга база тыптып кээр. Ынчан бир эвес чарыш аъттары чүс ажа бээр болза, мурнай келгеш аъттарны 16 чедир шаңнаар. Мөгелерни канчан 80-90 чедергеле 16 мөге шаңнап турар-дыр бис. Өг хоорайжыгашка өглер саны чүс чеде бээр болза, 10 хире өглерни шаңназа ажырбас деп болаар мен. Дөртте, хоорай чоогунга өг хоорайжыгашты тигери копчүг ажыктыг болгаш өөредиглиг деп санаар мен. Чүге дизе Кызыл хоорайның чону оон аъш-чем садын чип, чамдык чемнерни оон чүге чагыдып ап болбас деп. Ылаңгыя Кызылдың бичин уруглары өгнүң херектеелдерин көрүп, дыка хөй чүүлдерни өөренип ап болур. Амгы шагның чаштары өгнү чүгле чуруктан көрүп, дүрүлеп тапын турарлар.

Тева малды чарыштырып өөредип аарга, ында черле багай чүве чок. Улус-чон оон ажылгырын, ажыктынын-даа көргей. Тевени шаңактап, тергеп-даа болур мал. Чарышка киришкеш, ээзинге улуг шаңнал эккээрге, ында багай чүү боор. Бир эвес акша-төгерик четчир чүве болза, баштайгы ийи чыл иштинде, чарышка киржип келген тевелериниң ээлериниге шунтузунга, «сагыш-сеткил чазыктырар шаңналдардан бээр болза магалыг-ла-дыр ийин.

Байырлалдар үезинде, бирле коичуг эпчоксунар чүүлүм бар апарган. Та аныяк сайгарлыкчылар чүве ийикпе, азы аажок шыырак байлар чүве ийикпе, «эзеңизи» шала дыңзыг улустар келгеш, чарлакчы кижини шуут дужаар апарганнар. «Мен ол мөге дээш ынча миллионну салып тур мен, мен ол аът дээш ону-мону салып тур мен, мени дораан чарла!» — дээш, кижи базын каапкы дег келгилээр. Үш-дөрт чыл хире эскерип келдим, ол чаагай аастыг дуңмалардан чаңгыс-даа кижи аазаан сезүн ээлевээн. Бөгүнге чедир берипкен малы-даа чок, сунупкан акшазы-даа чок — омаахон, куруг. Эрткен Наадымда бир азырик кижи (ол кижиниң таныыр мен, оон адын-даа адап канчаар) узун чарыштың аъттарын командылап үндүрүпкеш, хамык чүвени будан кагды... Ынча хөй кижиниң, ынча хөй хонукта, эки-багай-даа болза белеткеп, қылып келген ажылын, чаңгыс эзирик кижи ынчаар үреп каарга ыглаксаныг чорду...

Мээң саналдарым коллуунда-ла мындыг-ла-дыр, силер чүү деп бодаар силер, эргим номчукчу?

Ыяап-ла мындыг болдуп деп, бодалдарым кымга-даа албадаваан ор мен. Демократияны ажыглап, боттун хууда бодалдарын бижип ор мен.

Хертек ШИРИН-ООЛ.

Россия Федерациязының, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады.

• Кичээнгей салыр чугула айтырыг •

УЛУСКА ХОЛ ЧЕДИП, ЭТТЕЙ БЭЭРГЕ ТААРЖЫР БЕ?

Кижи бүрүзү албаныңдаа, хуу-даа ажылының аайы-билс кайы бир черге чорук-херээн кылып чораан, кандыг-даа чүвеге таваржы бээрин болдувустун амыдыралывыстан билир бис. Албан ажылын кылып чораан бөлүк эштерге таварышкан болуушкунуң дугайында солуннуң номчукчуларынга таныштырар бодадым.

Бо чылдың январь 21-нин хүнүнде Тес-Хем кожуун чатыргазының иштики херектер килдизинин начальниги, майор В. Ч. Шулуу-Маадыр, оон оралакчызы, подполковник К. Д. Лоовай, чолаачызы Р. С Чооду олар моол-тыва күрүне кызыгаарын дургаар Тес -унун куду сургакчылап чорупканнар. Шагаа бүдүүзүнде кызыгаар кавызында ковум-чурумнун байдалын хайгаарап көөр, байырлалдар хүннериниде ону шыңгыыралыр хемчеглерни алыр сорулганы салганнар.

Бо чорук чораан үезинде Хүрен-Дугай деп черде чурттап опар пенсионер Селей-оол Далаанын читкен инектерин дилеп, истээринге дузалажыр ужурга таварышканнар. Читкен инектин ээзин машинага олуртуп алганнар. Ү.-Шылаанын дужу Курган-Хөлчүкке чоруп турганнар. Делгем девискээрлиг шыпаанын бир талазынан үне бээр дээш чоруп орда, кежээ дүжүп, имиртиннээн. Оон-биле чергелештир бүргеп келген. Ынчангаш олар дедир чанар уун чидирипкеп, аза берген

Ам қанчаар, соокта чаңгыс черге турар эвес, шимчеп чоруп ора бир аалга таваржы берген. Моол кижиниң өө болган. Моолдуң кызыгаарында кирип келгенин билип кааннар. Өгге кирип, шайлааш, чанар орукту айтырып алгаш, чоруп орарга, база бир аал барааны көстүп келген. Аалга чоокшулап келирге, холдарында боолар туткан он ажыг кижи машинаны бүзээлеп келген. Доктаай бээри билек, олар машинага чедип келгеп, эжиктерин ажыткаш, чүнү-даа айтырбайн, документилерни хынавайн, олурган улусту үндүр сөөрту берген баштай холдарын артынга хүлүп алгаш, бажынче, оргаазынче ыяш-биле соп, арны-бажынче иштинче буду-биле тепкилеп, араатапзыг езу-биле эттээн.

— Бисте оларга улурланыр-даа, болувусту камгалаар-даа аргавыс чок болган. Эттээри оола оожургаар ирги бе дээш бирээвис милиция начальниги, өскевис начальниктиң оралакчызы, мындыг эрге-дужаалдыг улус бис деп орустап чугаалаптаа турдувус. Ынчалза-даа олар ону тооваан — деп, начальник В. Ч. Шулуу-Маадыр чугаалап орар.

Бо аалда қызыгаар постузу турар. Он ажыг кижилиң чүгле үжү қызыгаар шериглери, өскелери эзирик моол хамаатылар болган.

В. Ч. Шулуу-Маадырны қайы хамаанчок эттээнинден элээн үр үениң дургузунда угаапын чидирипкеп, даштыгаа хар кырынга чыткан. Оон түүнелинде холдарының салаалары үжүй берген, ылаңгыя он холунуң биче салаазы ыргая доңа берген. Солагай будунуң салаалары база үжээн. Оон чылдагааны начальниктиң кедип чораан кидис идиктерин моолдар уштуп аппаргаш, багай самдар идиктер кедирип каан болган Бо аалда чурттап турар Самбал дээр ашактың оглу В. Ч. Шулуу-Маадырны өгге киирип ап, буянныг чорупн көргүскен, бир эвес даштыгаа хар кырынга үр чыткан болза, чүү-даа боop болур турган.

Подполковник К. Д. Лоовайның ийи холун артынга капроп хеңдир-биле хүлээш, ийи билээниң сөөгүнге киир үзе ээриптерге холдар дораан билиместей берген. Оон соонда өг улуну (өг ынаазы) дег чоон ыяш-биле бажынче, оргаазынче хап, соп, мага-бодунче кайы хамаанчок теп, шанчып эттээргe, харык шинээзин чидирген, миннир-билинмес чыткан.

Чолаачы Р. Чоодуну, машинага чораан пенсионер С. Далааны база-ла қайы хамаанчок эттээнинер.

Тыва Республиканың дөрт хамаатызын моолдар шаанга киир эттээш, қайы-даа күрүнениң хоойлу-дүрүмүүнге таарышпас үүлгедигни қылган: идик-хевин орбарлаан, чамдық эдилеллерин үптей берген. Моолдуң Шара-Суур заставазының қызыгаар шериглери оларны қызыгаар үрээн дээш тудуп алган. Қызыгаар үрээн дугайында қаңдыг-даа истелге қылбаан, эттеткен улуска эмчи дузазы чедирбээн.

Бо болуушкунуң дугайында медээ-тыныдыг республиканың Иштики херектер қызыгаар отрядының удуртулгазынга январь 22-де келген.

Херектиң ужуруп сайгарын көөрү-биле ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы Д. К. Куулар, Қызылдың қызыгаар отрядының қилдис начальниги В. С. Комбу болган өскелер-даа Моолдуң Шара-Суур заставазынга январь 23-те чеде берген. Аңаа олар 3 хүн дургузунда сайгарылганы қылган. Убсанур аймактың Улангомдан келген қызыгаар шериглериниң төлөөзи Гомбо, Шара-Суур қызыгаар заставазының начальниги Мандал Сурэн-биле олар каш удаа ужуражып, чугаалажылыңкыпнарны қылган. Ындыг-даа болза, тутурган дөрт хамаатыны, ооң иштинде ийи шагдаа ажылдакчызы удуртукчуну эгидип бээриндеп ойталаан болгаш харын-даа олар ындыг-мындыг херек үүлгеткен дээр чижектерни чугаалаан. Херек қырында «қызыгаар үрекчилерин» буруудадып турар документ бижик-даа чок, хереги-даа чок болган. Ийи тала чөптүг дугуржулга чедип албаанындан, январь 25-те Тываның дөрт хамаатызын «эмчи дузазын чедирери-биле» Улангомче алгаш барган. Аңаа олар 5 хонгап.

Бо үениң дургузунда қызыгааржылар оларга бичиидаа эмчи дузазы чедирбээн, Моолдуң еске хамаатылары оларга дузалаан. Соок машинага Улангом чедип, дедир кээп турган, кемдеди эттеткен қижилериниң қадыы улам баксыраан. Оон соонда чуртунче чорудупкан. Оларның кем-херек үүлгеткен дээш бурууладып турар документ амдыызында чогуур черлерден келбээн Ол ышкаш муңуп чораан машиназын, дериг-хереклерин моол қызыгааржылар эгидип бербээн. Ниитизи-биле бистиң республиканың дөрт хамаатызы Моолга тос хонган, Хоойлу-дүрүм езугаар алырга, қаңдыг-даа айтырыгны, херекти үш хүн дургузунда шиитпирлээр, чогуур түүнелди үндүрер, хемчээн алыр ужурлуг турган. Олар ону күүсетпээн.

Моол қызыгааржыларга эттеткен В. Ч. Шулуу-Маадыр, К. Д. Лоовай республиканы Иштики херектер яамызының эмнелгезинде шинчилгелер эртип, эмнелип чыдарлар. Чолаачы Р. С. Чооду Самагалдай эмнелгезинде эмнедип турар.

Албан ажылын қылып чораан, аза бергеш, Моолдуң күрүне қызыгаарынче 2 километр хире хапылап кире берген болүк эштерге таварышкан болуушкун ындыг болган-дыр. Моол қызыгааржылар Тываның болүк хамаатылары қызыгаар чурумун үрээнинин чылдагаанын тодарадып, билип албайн, оларны анаа-да эттеп, қадыынга улуг каража, когаралды чедирген чорук қаңдыг-даа хоойлу-дүрүмге таарышпас үүлгедиг болуп турар. Моолдуң хамаатыларының талазындан Тываның хамаатыларынга каржы, оларны эттээр, мал-маганын, дериг-хереклерин оорлаар, үптээр, қызыгаар үрээр чоруктар сөөлгү үеде көвүдеп турары чонну, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарны, қызыгааржыларны дувүредип турар. Бо берге байдалды чавырылдырар четпестерни эдер-биле Россия Федерациязының Тыва Республиканың Моолдуң чазактары, хоойлу-дүрүм камгалаар органнары, қызыгааржылар, ийи күрүнениң ниитизи-биле дөңнеллиг удуртукчуларының ужуражыдгаларын, дугуржулга хуралдарын хөй удаа эрттирген. Аңаа қызыгаар айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээриниң тодаргай хемчеглерин ажылдап қылган. Ындыг-даа болза, оларның күүседеери шоолуг эвес, қызыгаар айтырыы дүшкүүрүг болуп артпыраан. Ону қызыгаар қавызынга азып чораан шагдаа ажылдакчыларын эттээни тодаргай херечилеп турар-дыр. Ынчангаш қызыгаарда байдалды экижидериниче чогуур кичээнгейни Чазактың талазынан салыры негеттинин турар.

Чамдық улустар шагдаа ажылдакчылары боттары қызыгаарны үреп кирген деп санап, оларны буруудадыр бодалдарын илередип турар. Бир эвес қызыгаарны үреп кирген турган чүве болза, моол қызыгааржылар оларны чандырбас, кем-херекке опаар ужурлуг турган. Моол қызыгааржыларга эттеткен Тываның дөрт хамаатызын хостап алыр дээш Тыва Республиканың Дээди Хуралы, Чазаа, Иштики херектер яамызы. Қызылдың қызыгаар отряды чогуур хемчеглерин алганын айтып қаады.

Тыва Республиканың прокуратуразы Моолдуң күрүне қызыгаарынче азын кире берген, эттеткен бөлүк хамаатыларының буруулуг болган буруулуг эвезин тодаадыр ажылды чорудуп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

УЗУН НАЗЫЛААРЫНЫҢ ЧАЖЫДЫ — КҮШ-АЖЫЛДА

Чырык өртемчейге төрүттүнгеш, чурттаары дээрге бурганның берген чаяалгазы-дыр. Өртемчейде моңге чүве турбас. Назынының иштинде чаңгыс катап чурттаар кылдыр берген хайыраны камныг, хая көрнүп кээрге, арын кыспас, олче чоргаар көрүүр кылдыр чурттаары күзенчиг. Ынчалгадаа амыдыралга каалама дескиг чүве каяа турар. Ол-ла бүгүнү ажыл, тиилеп эртери кижиден кол хамааржыр апаар.

«Чурттаары дег, үнелиг үүле турбас, ынчалза-даа ооң төнчүзү база чараш болур ужурлуг» деп мерген угаанныглар чугаалап чорааны база уткалыг.

Өрү-куду чорумалдар үзүлбес, улуг оруктуң аксында эрткен-дүшкен улуг-бичии чоп көрүп, чоктап турары Ийи-Тал бо-ла болтай. Бе тинден көөргө каш бажыннар бар кылдыр сагындырар, а чогум суурнуң иштинче кире бээрге кудумчуну өрүлдүр хөй-хөй бажын шойлуп чоктаан болдур ийин. Суур бичин-даа болза, ында ажыл, амыдырал бодунуң агымының челбии-биле чоруп турар. Шак ол суурнуң тургузукчузу узун назынныларның бирээзи — Анна Антоновна Хүн бөгүнде чурттап олурар. Хар-назызы дөгүй-даа берген болза, ол ам-даа адакбышкаа чиик, кымдан-даа артык эрес кижи. Ооң чалыы назынында чурттаргазы Ийи-Талга эрткен. Эки-бакты деңге үлежип, кады чурттап келген ханы ынак эки эрткен чылын бурганнай берген. Анна Антоновна кончуг кашпагай, эрес-кежээ, хөглүг, баштак кижилерниң бирээзи. Кудумчу концерттери база анаа-даа концерттер ооң киржилгези чокка болбас турган. Ооң үш-дөрт номер киржилгези албан турар. Кожуунпар аразында безин шилиттинген концерттерге шаңналдыг черлерни ап чорду. Эки түүлдү эки деп демдеглээр. Өөнүп ишти амгы үеде чок, ооң кол-ла ажылы радиога хамааржыр турган, кижи ийи-чаңгыс көөргө бедик адагаш бажында үне берген удазынар шөйген турарын сактыр мен. Бажында ханада азын каан турар кара өңнүг телефонну база сактыр мен. Чүге дээрге авам, ачам аажок үнчүп-киржир чорааннар. Анна Антоновна үш кыстың, ийи оолдуң база ургуларынын бичии ургуларының ынак кырган-авазы. Олары өйлеп-өйлеп кырган-авазынга часып аар дээш чеде бээрлер. Каш чыл бурунгаар суурга херээженнер чөзүлүп ажылдап турган. Оларның кылбас, киришпес ажылы-ла чок. Малчыннарга барып, бажының чугайлаар, кажаазының көржеңин коптарар. Ол-ла ажылдарга Анна Антоновна бирги одуругда чоруп турар кижи болгай. Кажан концертке Анна Антоновна үнүп келгеш, танцылавышаан, кожамыктай бээрге, кадыг кижи каттырып, уян кижи ылап олурар чыгыы чүве-ле болгай. Бодунуң ураа талалтызын улуска чоокка чедир бараалгадып чорду-даа. Ургуларында янзы-бүрү мергежилдиглер бар: эмчи, садыгжы, тудугжу, чоланы. Мен өөреникчи турар үемде кончуг эки сактыр мен. Ол үеде бажыннар чанынга ногаа аймаа шоолуг тарывас турган. Оларның бажыңы школа чанындан ырак эвес турган. Оозундан ындыг турган боор, огородунче тенекпейлер бола халдаашкын кылыр турганын сактыр мен. Чамдыктарынга аваа бергилээр-даа турду. Бир эвес ногааны өөрге бүрүзү дөгере тарып, олуртуп турган болза, кайын ынчап баар турган ийик. Ам үеге өскерилген. Ийи-Талда бажың бүрүзү ногааны тарып турар. Амыдырал хүн бүрүде нарыыдап, бергеден олурарын кым-даа билип турар.

Ногааны канчаар тарыырын, өстүрериниң талазыбиле Анна Антоновна тускай ажыктыг сүмелерни эрттирип турган кижи. Ол үеде кады ажылдан чораан болгаш билир мен. Суурнуң чурттакчы чону хөй кезии ногаалыг, картофельди тарып өстүрүп турарының кол эгелекчизи Анна Антоновнаның үлүг-хуузу биче эвес дизе чазыг болбас боор. Кижи амытан амыдырал дээш кызып-ла, чүткүп-ле чоруур болза, кандыг-даа берге арттарны ажып эрте бээрниң артазы бар деп бодаар мен. Назы-хары дөгүйдаа берген болза, ол эрес-кежээзи-биле ногаа тарыырын ам-даа салбаан. Ногааның ажыын Анна Антоновна кончуг эки билир. Артыкшылдыг чүвезин хоорайда ажы-төлүнче чорудуп олурары база бар. Ол дугайында улуг уруундан дыңнаан мен. Анна Антоновна хлеб, янзы-бүрү пряниктер быжырып турда база мастер. Бажыңының чанынче тоокшулап олурарга оон чаагай хлебсиг чыт кижиниң думчуун доза ала бээр чүве-ле болгай. Ооң кылбаан, тутпаан ажылы чок: кыргылдага, ногаа ажаарынга, сиген кезилдезинге дээш, өске-даа совхозтуң ажылынг ак сеткилдиг киржип чораан. Кандыг-даа ажылдан чалданмас кижи. Ажылга тура-соруктуг, эрес-кашпагай, күш-ажылга сундулуг болгаш ооң узун назылап чоруурунда ужур-ла бар.

Ирина ОЮН.

ЧӨПТҮГ ЧОРУК ДОКТААР БОЛЗУН

Сазаай школага топтуг-томаанныг, эки өөреникчи деп санаттырып чорза-даа, ону «контр оглу» дээш болганчокла школадан үндүрүптер чораан. Ынчалза-даа Сазаай алыс кызымак оол болгаш, кыстыртып-кыйдырып чораан, Ийи-Тал 7 чыл школазын мунне доозуп алган. Ол доозарда ат-сывын өскертип, херечи-документилерин эде кылдыртып, чогум шын ады Адыг-Түлүш Сазаай Суван-оолович деп шын документини турдала, Түлүш Сазаай Чамба-Хуураакович деп ат-биле дооскан. Чамба-Хуурак дээрге Сазаайның даай-авазының өөнүң ээзи, малчын арат Ондар ирейле болгай. Бичии Сазаайга ада сагыш салып, буян чедирген кижи ол.

«Өшкүну азырааргa өнер, өскүсү өстүрерге буянныг» дижир. Сазаай хой кадарар, инек саар, сиген кезер эрес-кежээ оол бооп өзүп келген. Ол өөредилгеге база сундулуг, салым-чаяанныг төл болган. Бежен чылдарның төнчүзүнде Сазаай Кызылдын садыг училищезин чедиишкинниг дооскаш, ынчангы Калинин аттыг колхозка бухгалтерлей берген. Ол ажылга Сазаай колхозту совхоз кылдыр эде тургускуже хөй чылларда ажылдаан. Биеэгизи дег, коргуп-сестип, чажыртынып чорааны ам чок, бүрүн хосталган. Чону ону анаа-ла «Бугалдыр-Сазаай» дээр апарган. Ол атты Сазаай ам-даа эдилеп чоруур. Сазаайның төрээн адазы Адыг-Түлүш Суван-оол «контр» деп хоп-чипке таварышкаш, 28 чылга шиттиргеш, үзе баскан, база маадырлыг орукту эрткен, тоол-домакта чүве дег кижи-ле болгай. Ол дыка хөй чылларда ургуларның Чагытайда Байлак аттыг пионер лагеринге таңныылдан келгеш, бир чыл бурунгаар аъдының бажы хоя берген.

Суван-оол мээң даайым кижи. Хөөкүй дириг орда ужурашкан мен. Ол менээ ынчан: «Хар-назын улгаткан, оглум. Аварияга база таваржып чыттым. Бир эвес чоруй-даа барган болзумза, хомудал чок. Тока доңгая дүшкен, Хемчик-оол хертейген үеде чүвенин актыг-шынныын көргенимге өөрүп четтирген мен. Кижини диригге чип чораан каржы үешаг эткен. Ындыг үеде өлүргге ажырбас оң. Ажы-төлгедаа багай адым чок» деп олурганын ам-даа утпас мен. Ынчангаш ооң оглу Сазаайга Адыг-Түлүш Сазаай Суван-олович деп шын документини тыпсып берзе, дыка-ла чөптүг болур ийик. Ол ат, фамилия «контр оглунун» чингине ады дээрзин мен болгаш өске-даа хөй-хөй кижилер шынзыктырып шыдаар. Бора бүдүн, барык өскүс чыгыы өскен Сазаай акый ам алдан хар чоокшулаан. Ол хирезинде ооң паспортунда хар-назыны бодундан дөрт хар биче дунмазындан аныяк кылдыр бижиттинген. Паспорт-документизин безин таарыштыр кылдырып ап, буданнап чораан «контр оглу» деп чүвенің бак уржуу ол.

Бир катап Сазаай тайгага каттап чораан, адыг аспаандан арай деп амы-тынныг үнген. Ол сегиржип алышкындан Сазаай аар кемдээн болгаш бирги бөлүктүн инвалиди болган. Ынчалза-даа кадыгбергени чурттап эткен «контр оглу» анаа база торулбаан. Ол шыдаар шаа-биле хөделип, а тыг черге «контр» деп шамнадып чораан дөргүл-төрелдериниң, таныш-көрүштериниң эт-севин чыып ап, Кызылга репрессияга таварышканнарның музейинге дужаар деп турар. Бир эвес Сазаай Суван-оловичиниң самдар өгге, самаан казанакка, чөвүрээ чадырга хинчектенип өскенин бижиир болза, бүдүн чогаал болур.

Ынчангаш хүндүткелдиг акымга, 1995 хаван чылында бүгү экини күзеп, кан кадыкты, омак-сергек болурун күзедим. Чөптүг чорук доктаар болзун.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суму чагырыкчызы.

●КАИ экраны●

АВТОТРАНСПОРТ ООРЛАРЫ

Күравтоинспекция ажылдакчылары чүгле орук-транспорт шимчээшкининиң чурумун хайгааараар эвес, а янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннерин илередип тыпчырында база иденкейлиг ажылдан турар. 1994 чылдың дургузунда 156 кем-херек үүлгедиишкинин илередип тываарынга киришкен. Оларның иштинден транспорт-биле холбашкан 89 таварылгага кеземче херээн оттурган. Шак ындыг таварылгалар Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң КАИ ажылдакчылары дидим киржип, иденкейлиип көргүскен. Ол ышкаш Кызыл, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем, Чөөп-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарда иштики херектер килдистериниң ажылдакчылары база олутпай эвес ажылдап келген.

Эрткен чыл дургузунда автотранспорт оорлап мунар чорук республика иштинге иштизи-биле 44,6 хуу эвээжээндаа турза, ындыг кем-херек үүлгедир чорук саны хевээр артып турар — 251 таварылгадан оор алган автотранспорттуң 155-и (61,7 хуузу) истелгеде.

Транспорт аймаа оорлаар, оорлап мунган октантар таварылгаларны сайгарып көөрге, Кызыл хоорайдан эң хөй болуп турар —141 таварылга. Ол дээрге бүгү республикадан оор алган машина-техниканың 56,2 хуузун тургузуп турары ол. 141 таварылганың 90-ы (63,8 хуузу) истелгеде. Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Бии-Хем, Барыын-Хемчик кожуунарда болгаш Ак-Довурак хоорайда машина-балгат оорлаар чорук кызырылбайн турар.

Күравтоинспекция иштики херектер органнары-биле болгаш криминалдыг милиция албаны-биле кады демнежип алгаш, 1994 чылдың дургузунда иштики херектериң хооркожорганнарынга дузалажыры-биле ажыл-херекчи сургакчылаашкыннарже үнүп, тускай сорулгалыг рейдилерни организастап, автомототранспорт оорлаан херектерни ыяк өөренип көрүп, оор тудар талазы-биле истелге ажылдарынга-даа киржип келген. Истеп, дилеп тывар бөлүктер-биле кады чазын каапкан, тоймаглаан 14 транспорт аймаан эрткен чылын тыпкан, сезинчиг 11 автомобильди туткаш, оларның «эзелеринге» удур кеземче херээн оттурган.

Орук-транспорт шимчээшкинин хайгааараар тускай рота-биле кады КАИ ажылдакчылары орук шимчээшкини хынап көрүп турар үеде оорга алыскан турган 17 машинаны туткан болгаш 14 машинаны чигзинчиг кижилер башкарып чорда туткан.

Күрүненің, кооперативтерниң, хуу кижилериң машина-балгадын оорлай бээр таварылганың бир кол чылдагаайы — таңнылдарның онаашкан ажылынга ээ-харысалга чогу, хуу кижилериң база-ла кичээнгейиниң кошкаа. Ындыг кем-херек үүлгедиин оорлар колдуунда дүне — 21 шактан эртенгиниң 06 шак аразында кылып турар.

Чолаачы кижи бодунуң буруузун чажыргаш, харыысалгадан чайлаар дээш, машинаазын «оорладып мундуруптар» таварылгалар база тургулаар. Сөөлгү бир чижек, «Содействие» солуннуң редакциязының чолаачызы хамааты Геннадий Владимирович Агеев 2217 ТВА күрүне дугаарлыг ГАЗ-31029 автомашинаны оорлатканының дугайында билдириишкин эккелген. Автомашина ол редакцияныы. Шак хире-ле үе эрткенде автомашинаны Каа-Хем суур девискээринден тыпкан. Үстүрүн каан болган.

Истелге кылган бөлүктүң тодаратканы-биле алырга, чолаачы Г. В. Агеев боду машинаны эзирик башкарып чораан, автоавария кылган: бир бажыңның хериминиң эжиинге барып үстүрген. Когаралды боду төлээриниң корткан чолаачы шак ынчаар «артистээш» туттурган.

Хамааты Г. В. Агеев истелге органнарын будап, меге өөк бергени дээш харыысалгага онаажыр.

Бүгү чолаачыларга дыңнадырым болза, автомобилиңерниң кадагалалын шыңгыырадыңар. Оорга машинаңар алыспазыңарның бүгү-ле арга-ларын ажыглаңар. Бир эвес транспортуңарны оорлап муна берген болаа, ол дугайын доп-дораан дыңнадыңар, минута бүрүзү үнелиг болгай.

Эрес-оол ХААЖЫК.
ТР-ниң ИХЯ-зының КАИ килдизиниң начальниги.

ШАГААА САРТЫЫ

Кара-Булунга «Шагаа-95» байырлалы бедик организастыг байдалга эрткен. Эр улустун шыдыраа маргылдаазынга шупту 17 кижи киришкен, аңаа бирги черни, совхозтун кол агроному Андрей Монгуш, ийигизин школанын башкызы Вячеслав Монгуш, үшкүзүн төп шаңда слесарь Александр Тюлюш олар алганнар.

Тенниске бирги, ийиги черлерни Анатолий, Орлан Монгуштар тус-тузунда үлешкен. Херээжен улустан бирги черни Нелля Балчыр алган.

Тиилекчилерге совхозтуң дирекциязы (Олег Тодояков), суму чагыргазы (Каң-Доржу Ойнаров) өртектиг белектерни тывыскылаан. Өртектиг белектер хоомай эвес болган.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

ФРОНТУЧУГА ТУРАСКААТКАН

Эрзиниң Нарын суурга болуп эрткен спортчу маргылдаа ооң киржикчилериниң болгаш көрүкчүлериниң сеткилинге үр-ле сактыышкынныг артар боор.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң улуг тиилелгезиниң 50 чыл оюнга тураскааткан, Нарын чурттуг эки турачы Кыргыс Идамның кубогу дээш хол бөмбүүнге база тыва хүрешке болуп эрткен маргылдаалар хөй кижи киржикчилиг болган.

Хол бөмбүүнге кожуунуң суур бүрүзүнден келген командаларның чаңгызынга-даа уттурбайн, парынчылар тиилеп үнгеш, бирги черни ап, шаңнал-макталга төлептиг болган.

Үжен ийи мөгениң хүрежинге база-ла Нарын чурттуг мөге Вадим Кыргыс шүглүп үнген.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

МӨӨРЕЙНИҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Бо чылдың январының сөөлгү хүннеринде Новосибирск хоорайга «Гаррисоннуң шоутранзиди» деп мөөрей болган. Ол конкурс-мөөрейге ооң мурнунда чылдарның тиилекчилери болган танцычыларны чалаан. Мөөрейге Сибирь девискээриниң 19 регионнары киришкен.

Көрүлдени Наталья Гаррисон боду удуртуп баштавышаан, режиссер хүлээлгени база күүсеткен. Н. Гаррисон боду каяа-даа хамаарышпас «4-кү канал» деп телепрограммада ажылдан турар.

Бо улуг мөөрейге Тыва Республиканың төлээлери — «Хеп кедирген дүрзүлер» (тургузукчу-балетмейстер Ая Монгуш), «Ангелочкалар» деп танцы бөлүү, Уитни Хьюстонну «Мен сеңээ кажан-даа ынак боор мен» деп композицияның күүседикчилери Чойгана Монгуш биле Саяна Монгуш конкурстан дашкаар киришкен.

Конкурс-мөөрейге киржир эргени чаалап алган Тыванын «Камон-Брэкет» бөлүктүң «Бэп» деп танцызы көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган. Ол танцы жюри кежигүннериниң бедик үнелелип ап, мөөрейниң сөөлгү чадазынга ойнаар чалалгалыг болган. Түннел көргүзүг база-ла Новосибирск хоорайга апрель айда болуп эртер. «Камон-Брэкет» бөлүктүң танцысам күүседикчилери, Новосибирскиге болган мөөрейниң тиилекчилериниң аттары бо: Кызылдың № 9 школазының өөреникчилери Буян Хертек. Саян Монгуш, Мерген-Херел Сеңгин, уран чүүл училищезиниң сургуулдары Мерген Монгуш, Владик Дамбар.

Сибирь девискээринге уран талантызы-биле улус-чонну магадаткан ооллардың удуртукчулары база деткикчилери Кима Монгуш, Владимир Монгуш оларның үндүрген үлүг-хуузу кымга-даа чоргааралды болдурары чугаажок.

Мирослава ДОГУР-ООЛ.

ЧАРЛААЛДАР

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызынга дуржулгалыг юрист доп-дораан хереглеттинип турар.

Чазак бажыңының 111 дугаар өрээлинге кээр.
Телефону 3-71-57.

• • •

Чонну ажылга хаара тударының күрүне фондузунга страхование дадывырлары төлээриниң чуруму 1995 чылдың январь 1-ден эгелеп, 2 хуу хемчээлге хевээр артканын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызы дыңнадып тур.

ДЫҢНАДЫГ

Қызыл хоорайның муниципалитет өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле комитет 1995 чылдың февраль 28-те 10 шакта хөй-ниитининң чемненилге бүдүрүлгезин садар талазы-биле **СААРЫЛГА КОНКУРУЗУН** чорудар.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. Бүдүрүлге угланыышкынын 15 чыл иштинде хевээр арттырары.
2. Объектини садып алган хүнден эгелээш, 1 чыл иштинде күш-ажылчы коллективте кижилернин санын хевээр арттырары.
3. Бүдүрүлгени чаартырынга болгаш сайзырадырынга 3 чыл дургузунда 50 миллиондан эвээш эвес рубльди ыяап-ла акшаландырары.

1. **«ҚЫЗЫЛ» КАФЕ деп муниципалитет бүдүрүлгези. 1 категорияныы. Тыва эки турачылар кудумчузу, 13. Тудуштур туткан, арендага бээр.**

Олуттарның саны — 52.
Ажылдакчыларының саны — 18 кижи.
Кол өнчүзү — 6083,8 муң рубль.
Курлавырлары болгаш чарыгдалдары — 9761 муң рубль.
Акшазы, өске-даа активтери— 12043 муң рубль.
Хүлээлгези — 21778 муң рубль.
Эге өртээ — 6110 муң рубль.
Баш удур киирер магадылал түнү — 6110 муң рубль.

КЭЭП БИЛИП АЛЫР ЧЕРИ: Қызыл хоорай, Ленин кудумчузу 32, кабинет дугаары 106. ТЕЛЕФОННАРЫ: 3-36-67, 3-27-90, 3-34-76.

Черногорскиниң дүк чуур фабриказының Қызыл хоорайда белеткел чери чондан боктуг дензи-биле өшкү дүгүн 8000 рубль-биле, хой дүгүн 1500 рубль-биле садып ап турарын дыңнатты.

Тайылбыр алыр телефону 3-41-65.

Қызыл хоорайның чонну ажылга хаара тудар төвүнге дуржулгалыг бухгалтер-оператор херек бооп турар. Қызыл хоорайның Ленин кудумчузунда, 43 бажыңга кээп, тайылбырны алыр.

Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң Қызылда өөредилге-бүдүрүлге чери хөвеңниг чооргаңнарны, матрацтарны, ак-чооргаңнарны, футболкаларны, тускай хептерни, костюмнерни, халаттарны, чылыг курткаларны садып турар.

Продукциялар өртээн туда-даа, шилчидип-даа төлеп болур. **Кээр чери: Қызыл, Складская, 5. Телефону 2-11-04.**

Күрүненің «Макарон үлетпүрү» деп бүдүрүлге чери макарон кылыгларын кызыл-таска орнап турар. Ол дугайын билип алыры-биле 3-51-38, 4-16-40 телефоннарже долгаар, а 5 шак соонда 2-55-12 телефонче долгаңар.

«Шын» солунга дуржулгалыг бижик машинакчызы дарый негеттинип турар. Қабинет дугаары 24, телефону 3-34-92.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ынак уруувус, дуңмавыс, угбавыс Елена Садыр-ооловна Аргуун чалыы назынындан, чоок кижилериниден, чырык өртемчейден элекке чарылган. Ооң чырыткылыг тураскаалы бистерге кезээде артар. Биске таварышкан ажыг-шүжүгнү деңге үлежип, улуг дузаны көргүскен Эрзин, Тес-Хем кожууннардан, Ак-Талдан, Қызылдан келген төрелдериске, Шуурлакта садик, ыяш белеткээр пункт, ыяш ажылагый чериниң коллективтеринге, суурнуң бүгү чурттакчыларынга черге чедир мөгейип, четтиргенивисти «Шыпны» дамчыштыр илереттивис.

Ачазы, авазы, оглу, акызы, дуңмалары, күдээлери, төрелдери.

КИНО

Февраль 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Крестный отец» (АКШ) 2 сериялыг, 10.00, 13.30, 17.00 шактарда.
Видеозалга: «Меченье» (Россия) 10.30, 13.00, 15.30, 18.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Мексиканың арыгларында аңчылар» (Германия), 2 сериялыг 13.30, 16.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Дракула» 13.00, 16.00 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: «Неведомые узы» 12.30, 14.50, 17.10 шактарда.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы болгаш ИХЯ-ның хоочуннар чөвүлели милициянның хоочуну
Халбып-оол Мижит-Доржуевич
КУУЛАРНЫҢ
аар аарааш, 1995 чылдың февраль 13-те мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлели Ала-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки-турачы
Седип-оол Часыгбаевич
ОЮННУҢ
1995 чылдың февраль 13-те, 75 харлап бар чораат, хепертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң фронтучу эштеринге, өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалын илередип тур.

◆ *Ажыктыг сүмелер* ◆

КАДЫК БОЛУР ДИЗЕ...

Аъш-чем айтырыгларының талазы-биле тускай эртемниглерниң санап турары-биле, кажан-даа бар турар болгаш бистин амыран чиривис 17 янзы кат-чимис аймаасилериниң кадынарны камнаарынга салдар чедирер болгаш хөй витаминиг ол продуктулар аар өртектиг эмнерни солуп болур.

1. Яблоктар — чем хайылдырарынга салдарлыг болгаш ханда чигириниң деңнелип таарыштырар, бес база хөрек ханда бар бүдүмел, ооң хемчээли көвүдээрге хан базыышкыны улгадыр).

2. Лимоннар — шыңганнарның тудуштурукчу кезектерин быжыглаар, сөөктерге чаагай салдарлыг, С витамин хөй бооп турары-биле мага-боттун аарыгларга удурланырын бедидип, камгалаар.

3. Бананнар —аъш-чем хайылдырарынга ажыктыг, ижин-хырынын кыртыштарын янзы-бүрү чидиг амданныг болгаш дустуг чемнерин хоралыг салдарындан камгалаар. Бананга ынак кижилерниң аразында ижин-хырын оюлганнаар аарыг кижилер эвээш болган.

4. Чочак-тараа аймаа — холестерин деңнелин бадырар, ханда чигириниң деңнелин таарыштырар, бес база хөрек ректарынын тыптырынга шаптыктаар салдарлыг.

5. Чечектиг капуста — арыксаар кижилерге тааржыр, ооң-биле чергелештир ижин-шойуңдуден ында чыылган артык чүүлдерин үндүрериниге, холестерин деңнелин бадырарынга дузалаар.

6. Сал честек-кады — С витамин ында хөй, ындыг болганда аарыгларга удурланыр арганы көдүрер.

7. Морковь — ында А витамин хөй, карак шоонга эки; чүректиң ажылдаарын экижидер.

8. Картофель — ында калий хөй, ынчангаш иштики органнарның дегдириишкининге удурланыр арганы көдүрер. ижип-хырынга чаагай салдарлыг, кадык баксыраанда тускай чем кылдыр база сүмелээр.

9. Чеснок — бойдустан чайгаар антибиотик, холестерин деңнелин кудуладыр, хан дамырларының аарыгларын баш удур болдурбазынга салдарлыг, эми-даа болур.

10. Апельсиннер — ында С витамин хөй, астма аарыының илерээшкиннерин соксадырынга салдарлыг, шыңганнар сулараанда база диш шазы аарааанда дээштиг салдарлыг.

11. Грейпфруты — холестерин деңнелин бадырып, хан базыышкынын өйлээр.

12. Чигирзиг перец — ында С витамин дыка хөй; соокка алзырынга, астмага, бронхитке, склерозка удур дээштиг.

13. Слива — бактерияга удур дээштиг, чем хайылдырарынга салдарлыг.

14. Спаржа — бүүректе эки салдарлыг, суук албан келдирер.

15. Согуна — мага-ботка эргежок чугула дыка хөй бүдүмеллерлиг; аъш-чемге ажыглаарындан ангыда чаар эм шынарларлыг, чижээ, соокка алыскада, ангиналаанда, бронхиттээнде компресс салырда ажыглаар.

16. Артишок — ханда үс деңнелин бадырар; бүүрекке эки салдарлыг, арын алыр күзелдиглерге сүмелеп болур, ол ышкаш баарга база эки салдарлыг.

17. Авокадо — хан-дамырга дыка эки салдарлыг, дамырларны алгыдар, холестерин деңнелин база бадырар.

ХААК

ТРАМПЛИНДЕН ШУРААРЫНГА

Нижний Новгород. Россияның Кубогу дээш болуп эртип турар маргылдааның VI үе-чадазының түңнели специалистерни өөртпейн турар. Улуг трамплинге чүгле ол хоорай чурттуг Дмитрий Челобенко 100 метр деп айыткан кол шыйыгдан элээн ырады ужуккаш, 228,7 санныг болган. Ийиги черни ооң чаңгыс чер-чурттуу Михаил Есин алган. Ооң саны — 171,8. Санкт-Петербург чурттуг Сергей Игнатьев 140,8 санны ап, үшкү черни ээлээн.

ШЫДЫРААА

7,5 САННЫГ

ДЕЛИ. Делегейнин эксчемпиону российжи Василий Смыслов бо индий хоорайда болуп эртип турар мөөрейге киржип баргаш, онгу салыгда Украинадан барган Владимир Маланюкту удуп алгаш, шыырак спортчулар одуруунче кирген. 74 харлыг хоочун шыдыраачы — Смысловтун соонда немец Иорг Хикль биле Узбекистандан барган Григорий Серпер 7,5 санныг чоруп орар. А англи спортчу Энтони Майлс Туркменнядан барган Амангельды Аннагельдыевти уткаш, ооң-биле (Смыслов-биле) хайымнашкан.

Баштайгы дөрт шыырактарның соондан 7 санныг бөлүк чоруп орар. Олар дээрге Георгий Георгадзе (Грузия), Константин Сакаев (Россия), Таджикистандан делегей чергелиг спорт мастери Магомет Магомедов биле ийи, ады-сураа шоолуг билдинмейн чораан спортчулар — Катардан база Филиппиннеден барган шыдыраачылар чоруп орар.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы). А. Б. Монгуш. А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь). М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы). Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужу дулгазының сагылдаанга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Қызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—296.